

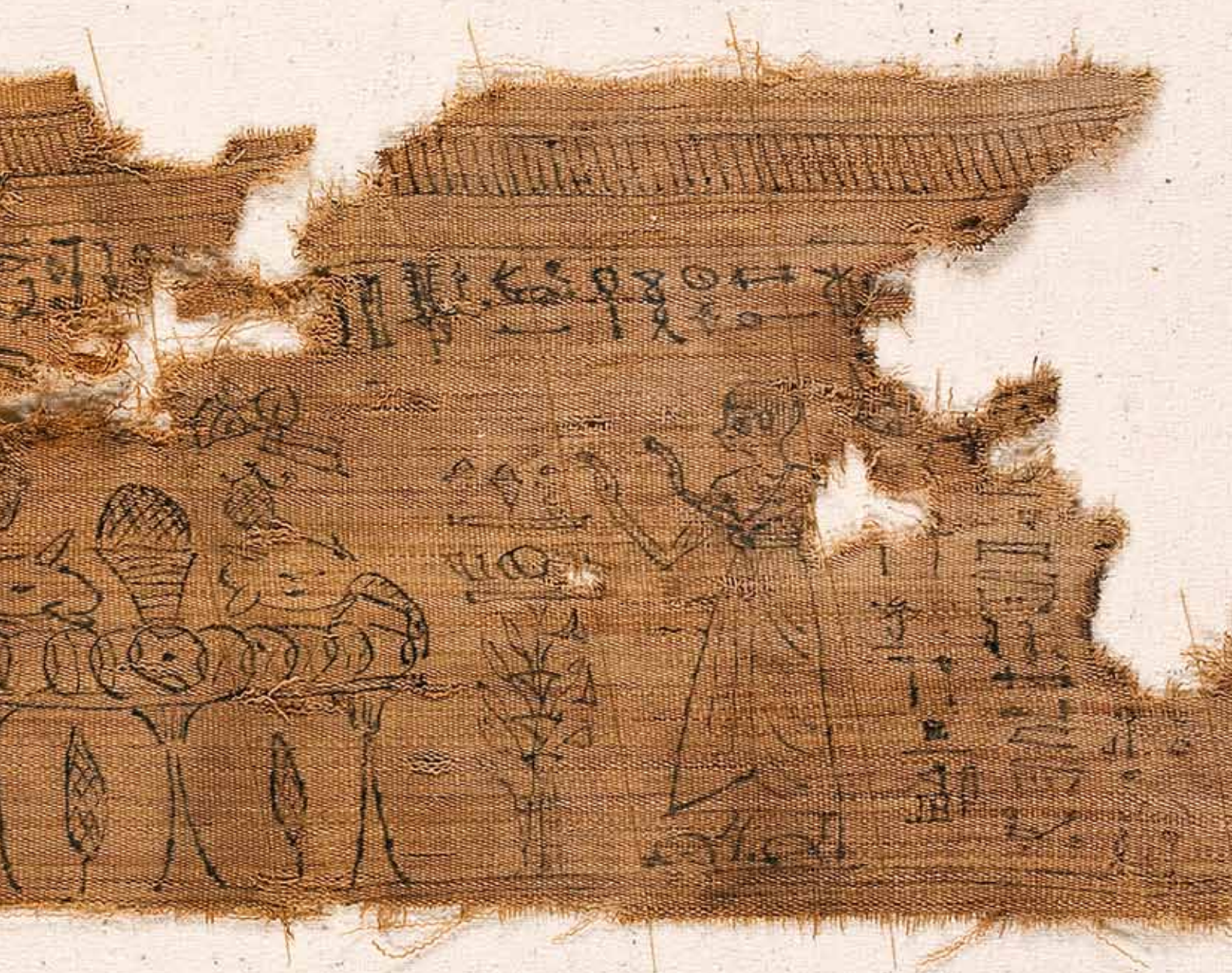

31/1

JUNI 2011
31. ÅRGANG

PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT

Indhold

PAPYRUS 31. årgang nr. 1 2011

Haremsbeboer: kvinde ved navn Tia, “amme” for prinsesse Ankhesenpaaten. Blok fra Aten-templet i Amarna, nu i Metropolitan Museum of Art, New York (foto LM).

4 Mykerinos' triader

Johnny Barth

14 Haremsliv i slutningen af 18. dynasti

Lise Manniche

28 Mumiebind i danske samlinger

Thomas Christiansen

36 Isis-templet i Pompeji: N. Popidius Ampliatus' ægyptiske gave

Kristian Reinfjord

45 Boganmeldelser

Lise Manniche

46 Siden Sidst

Louise Alkjær

ENGLISH ABSTRACTS

The triads of Mycerinos

Johnny Barth

Everyone interested in ancient Egypt is familiar with at least one of the triads of Mycerinos. Superb works of art, some in mint condition – but questions about them remain to be asked, in particular as to their original number and significance. The author assesses the evidence.

Late 18th dynasty harems

Lise Manniche

The Amarna correspondence reveals exciting aspects of the rhetoric among sovereigns in the Near East in the late 18th dynasty, and it also provides a unique insight into human resources in the institution of an Egyptian harem. Pictorial and other evidence, however disjointed, adds to our understanding of its significance which was not solely aimed at the sexual gratification of the king of Upper and Lower Egypt.

Mummy bandages in Danish Collections

Thomas Christiansen

A much neglected source of copies of chapters of the Book of the Dead is to be found on mummy bandages from the very end of the pharaonic period to the first century AD. For technical and other reasons their artistic qualities do not compete with those on papyrus, but they are nevertheless of interest as a niche medium for conveying a message important to Egyptians at the time. The author presents examples from the Ny Carlsberg Glyptotek, the National Museum and the Carlsberg Papyrus Collection in Copenhagen.

The temple of Isis at Pompei

Kristian Reinfjord

The temple of Isis at Pompei had a major role to play in the transmission of the concept of Egypt in modern tradition. Its “raison d’être” is the subject of this article, not so much the original introduction of the cult of Isis on Italian soil, but the motives behind the rebuilding of the temple after the earthquake of AD 62. The temple was a donation to the community of Pompei, given by a former slave with the specific purpose of promoting his son in society.

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag. i ægyptologi

Johnny Barth, studerer ægyptologi på Åbent Universitet

Thomas Christiansen, stud. mag. i ægyptologi

Lise Manniche, mag. art, PhD, forfatter, foredragsholder, redaktør af Papyrus

Kristian Reinfjord, konsulent, afdeling for arkeologi og konservering, Universitetet i Oslo

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Institut
Københavns Universitet
Amager
Snorresgade 17-19
2300 København S

Hjemmeside
www.daes.dk

DÆS e-mail
mail@daes.dk

Papyrus e-mail
lise@mannique.org

Bestyrelse
Pia Adamsen (sekretær)
Louise Alkjær
Tine Bagh (formand)
Diana H. Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Poul-Erik Bøge Henriksen
Ole Herslund
Mette Holst
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)
Annemette von Lengern Tranberg

PAPYRUSredaktion
Lise Manniche (ansv.)
Bo Dahl Hermansen
Elin Rand Nielsen
Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder
Merete Allen Jensen

Tryk
P.E. Offset, Varde
Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.
Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.
Indlæg modtages gerne. Bortset fra
det redaktionelle stof dækker
bladets indhold ikke nødvendigvis
redaktionens holdninger, da Papy-
rus også er åben for debat.

ISSN 0903-4714

Omslagsbillede
ÆIN 887: Begyndelsen på en
Dødebog skrevet på et mumiebind
(foto Ole Haupt).

Redaktionelt

Lige siden slutningen af januar har EEF (Electronic Egyptology Forum) kørt en "tråd" med titlen "Unrest in Egypt", der har været til uvurderlig hjælp, når man under forårets stormfulde begivenheder skulle forsøge at få rede på, hvad der foregik i Ægypten. Officielle kilder og privatpersoners observationer har tikket ind på mailen dagligt, og det har til tider været vanskeligt at finde hoved og hale på alle oplysningerne. Vi kan konstatere, at Zahi Hawass gik og kom, og nu, med en anden titel og et nyt ministerium under sig, stadig kontrollerer Ægyptens oldsager, og der er næppe nogen, der bedre bestrider netop den opgave end han. Vi har hørt rapporter om oldsager, der er forsvundet og på mere eller mindre absurd vis er kommet tilbage igen, og rygter om diverse genstande, der er stjålet fra ubevogtede magasiner i provinsen. Det nøjagtige antal objekter og de præcise detaljer omkring deres forsvinden/tilbagekomst er hyllet i ægyptisk "smog", men, sammenlignet med hvad der foregik i andre dele af den arabiske verden, må vi prise os lykkelige over, at resultatet ikke blev mere katastrofalt for vores kulturarv. Man kan overordnet set kun være stolt af den vej, ægypterne har taget for at styre deres egen skæbne i en anden retning end diktatur, og vi må håbe, at forårets vinde vil vedblive at blæse i den retning, den ægyptiske befolkning selv ønsker det.

Gaveudveksling kan have mange former. I nogle tilfælde ender den som et politisk stridens æble. To af artiklerne i dette nummer har denne praksis som hovedtema, men omstændighederne er forskellige, farvet både af kulturelle og geografiske forudsætninger. Redaktøren har udforsket nogle højt profilerede menneskehandlere i slutningen af 18. dynasti, der har set dagens lys gennem den kileskriftskorrespondance, der dokumenterer hvad der fandt sted, og hvorfor, i kommunikationen mellem den ægyptiske farao og herskerne i bystaterne i det østlige Middelhav, suppleret med arkæologiske og andre vidnesbyrd fra Ægypten. Omkring 1500 år senere, en anden tid, et andet sted, nemlig i Pompeji, bekostede en frigiven romersk slave en total genopbygning af det Isis-tempel, der var gået til under et jordskælv i 62 e.Kr. Det var i sønnens navn, og for at gøre ham i stand til at klatre op ad den sociale rangstige, at han skænkede templet til byen. Sønnen blev medlem af byrådet, blot seks år gammel... Kristian Reinfjord, der havde denne form for velgørenhed som speciale ved sin masters i Oslo, forklarer, hvordan Isis-tempel spillede hovedrollen her – et tempel, som i øvrigt fik en afgørende betydning for nyere tids opfattelse af ægyptisk kult, omend i den romerske version, bl.a. i kernehistorien i Tryllefløjten.

Mumiebandager beskrevet med uddrag af Dødebogen er ikke sjældne, men de er meget summarisk udgivet. Thomas Christiansen har kastet sig over de mumiebind, der findes i København, og det er fornemt for Papyrus at kunne give plads til disse stregtegninger og tekster på linned, der er så ukendte både blandt forskere og lægfolk. Ukendte kan man til gengæld ikke kalde Mykerinos-triaderne. Johnny Barth afleverede en engageret og veldokumenteret opgave om disse skulpturer, som mange har stået ansigt til ansigt med på museet i Cairo, på redaktørens kursus i kunst på Åbent Universitet i efteråret 2010, og det var helt klart Papyrusmateriale, omend JB måtte gennem den hårde proces, det var at forkorte sit værk.

LM

Fig. 1 Triader som fundet (fra Reisner, *Mycerinus*, pl. 37).

Mykerinos' triader

Johnny Barth

Da Ernesto Schiaparelli, Ludwig Borchardt og George Andrew Reisner i december 1902 fordelte udgravningsområderne i Giza mellem sig på balkonen til Mena House Hotel, blev koncessionen til at udgrave Mykerinos' pyramidekompleks vundet af Dr. Reisner. Det blev derfor hans ekspedition, der den 10. juli 1908 fandt Mykerinos-triaderne [fig. 1].*

Kronologien i 4. dynasti bygger på kvægtællinger (*rnpt sp*) og var ikke sat i relation til kongens regeringstid, som vi kender det fra senere tid. Vi er i en periode, hvor der er usikkerhed om hvorvidt kvægtællingerne foregik hvert eller hvert andet år. Der findes inskriptioner med *rnpt m-ht sp* (året efter kvægtællingen), hvilket indikerer, at kvægtællingerne foregik hvert andet år. Problemet kompliceres yderligere af, at der ikke er overleveret nogen samtidige tekster, hvor kvægtællingerne og Mykerinos' navn er nævnt i sammenhæng.

Moderne forskere har svært ved at blive enige om, præcis hvornår Mykerinos regerede. I dette blad anvendes de årstal, der er udarbejdet for Nationalencyklopædien (2473-2455 f.Kr.). De fleste hælder til, at regeringslængden var 18 år. Mens den

absolutte kronologi er usikker, er der mindre tvivl om den relative. Det er almindeligt accepteret, at han er søn af Chefren og muligvis far til Shepseskaf, og at hans regeringstid ligger umiddelbart mellem disse. Dette fremgår bl.a. af en inskription i Sekhemkaras mastaba G 8154.¹ Sekhemkara var søn af Chefren² og virkede under fem konger, heraf som vesir under de to sidste. Disse fem konger (Chefren, Mykerinos, Shepseskaf, Userkaf og Sahura) er opremset i hans grav, så der er her tale om en samtidig kilde. Den samme rækkefølge fremgår også af kongelisten i Sethos Is tempel i Abydos. Vi må nok nøjes med at konstatere, at statuerne er fremstillet på et eller andet tidspunkt i det 25. eller 26. århundrede før vor tidsregning.

Hvor mange triader?

Der er fundet fire komplette og tre fragmenterede triader. Herudover er der fundet ca. 35 – delvis upublicerede – brudstykker.³ Af de fire komplette triader befinder de tre sig i dag på Det Ægyptiske Museum i Cairo (JE 46499, JE 40678 og JE 40679) og den sidste på Museum of Fine Art i Boston

* En triade er en gruppe på tre – i dette tilfælde en konge og to guddomme. En dyade er en gruppe på to. [LM]

(MFA 09.200). To af de fragmenterede (MFA 11.3147 og MFA 12.1514) og alle brudstykkerne befinder sig i Boston, mens den tredje fragmenterede er i Bruxelles (E 3074).

Der har i tidens løb været foreslået et varieret antal triader. Det højeste antal er 42. Reisner skriver, "The triads alone must have numbered 42".⁴ Det laveste antal er otte, som blev foreslået af Wendy Wood.⁵ Det er i denne forbindelse hensigtsmæssigt at gøre sig klart, at triadernes historie ikke kan beskrives uden at medtage den dyade (MFA 11.1738), der blev fundet i det samme område af daltemplet [fig. 2]. Den vil blive inddraget i det følgende, men på dette sted er det tilstrækkeligt at omtale, at den aldrig blev færdiggjort, sandsynligvis fordi Mykerinos døde pludseligt, og hele hans pyramidekompleks blev færdiggjort i hast. Det forhold kan meget vel også have spillet ind i forbindelse med fremstillingen af triaderne, således at et planlagt program for disse aldrig blev færdiggjort.

Argumentationen for 42 triader bygger i sin helhed på de tilstedeværende nomeguder. Ordet *nome* er græsk, mens ægypterne kaldte fænomenet *sp³t*, og det dækker over den administrative inddeling af landet. Øvreægypten havde 22 nomer, mens Nedreægypten havde 20. Der kan fremføres adskillige argumenter imod 42 triader, bl.a. at der kun er fundet triader, hvor kongen bærer Øvreægyptens hvide krone, og hvor nomeguden ligeledes er fra Øvreægypten, samt at et studium af daltemplets konstruktion [fig. 3] ikke tyder på, at der er afsat plads til 42 statuer, hvis de skulle placeres på en præsentabel måde.⁶

Efter udelukkelsesmetoden argumenterer Wendy Wood for otte triader. Hun opdeler daltemplet i fem dele og gennemgår dem et for et. Hun afviser imidlertid de fire dele, og har herefter kun de otte rum i den østlige del af daltemplet tilbage, og da hvert rum næppe kunne tænkes at indeholde mere end én triade, når hun til det resultat, at der må have været otte triader. Besnærende, men næppe overbevisende.

Florence Dunn Friedman er, ud fra de upublicerede brudstykker, kommet frem til, at der var mindst syv triader og sandsynligvis 11-12.⁷ Seidel⁸

erkender, at det er rent gætværk, hvor mange triader, der oprindeligt var planlagt, men forsøger sig dog med en plan for 22 triader, der ville fremkomme, hvis alle Øvreægyptens nomer var repræsenteret. Han foreslår, at det var hensigten, at de skulle anbringes i den åbne gård.

Fundstedet

Mykerinos' daltempel blev udgravet i perioden 1908-1910. Det ligger ca. 1,6 km fra kongens dødetempel og pyramide. Templet blev oprindeligt påbegyndt med store kalkstensblokke, men på et tidspunkt gik man over til at bygge med soltørrede ler-

Fig. 2 Boston-dyaden MFA 11.1738 (fra R.E. Freed, L.M. Berman og D.M. Doxey, *MFA Highlights. Arts of Ancient Egypt*, 2003, s.87).

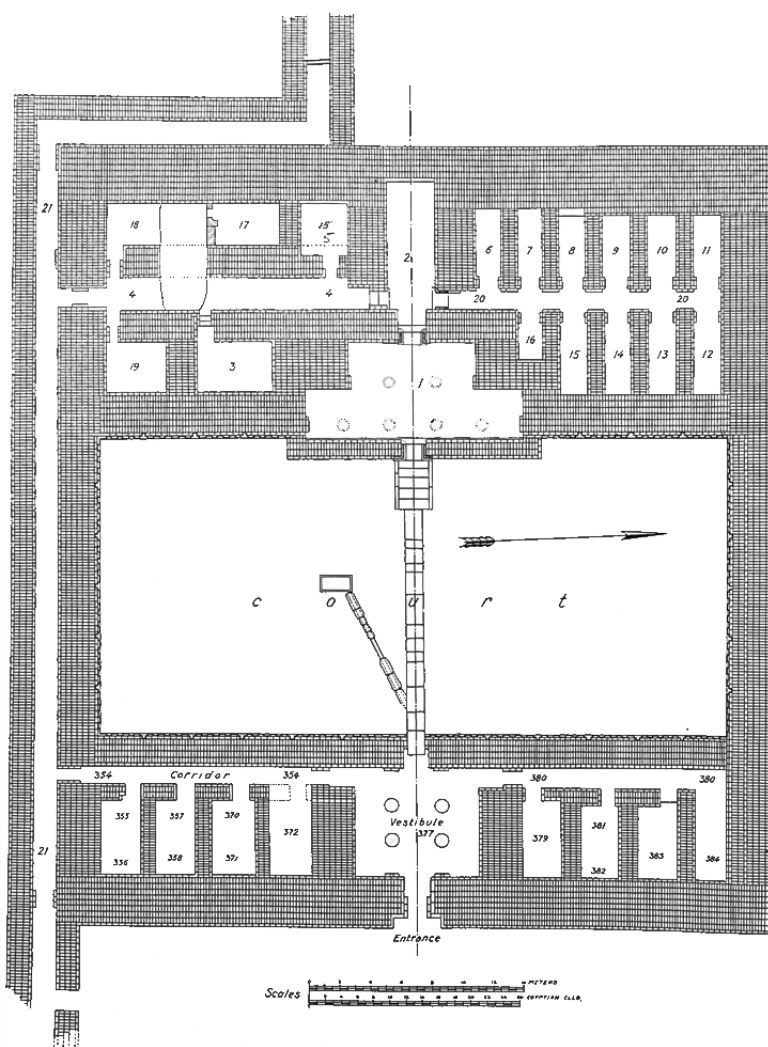

Fig. 3

Plan over daltemplet (fra Reisner, *Mycerinus*, løs planche).

sten. Kun omkring halvdelen af ydermuren nåede at få to lag kalksten, mens det meste af resten fik et lag. Det er foreslået, at dette skyldes kongens pludselige død, således at hans søn og efterfølger Shepseskaf overtog færdigbygningen, samtidig med at han skulle påbegynde sit eget gravmæle.⁹

Daltemplets indgang ligger midt for den østlige facade og fører ind i en mindre ankomsthal med fire søjler. Herfra var der adgang til dels den indre åbne gård og dels til to sæt af fire rum (de rum hvor Wendy Wood foreslår at triaderne var opstillede). Fra den åbne gård kunne man komme ind til endnu en mindre hal, et anterum til sanktuariet. Mellem anterummet og sanktuariet går gange til højre (nord) og venstre (syd), hvor man finder dels 11 mindre rum og dels 4-5 lidt større rum, om hvis benyttelse det er svært at udtale sig. Det var i gangen mod syd, at de fire bedst bevarede triader blev fundet.

Triaderne var anbragt langs væggene, to i hver side og vinkelret på disse. Hvad der skal lægges heri

er uvist, men det er næppe sandsynligt, at fundstedet er det samme som den oprindeligt tiltænkte placering. Vi har ingen vished for, om daltemplet blev færdiggjort efter den oprindelige plan. Der er dog noget, der tyder på, at Shepseskaf tog opgaven alvorligt, idet der er fundet et dekret dateret til Shepseskafs første eller andet regeringsår (første kvægtællingsår) i Mykerinos pyramidetempel, hvori der bliver givet befaling om ofringer til den afdøde konge.¹⁰ Mykerinos daltemple var beboet frem til Pepi IIs tid (2219-2125 f.Kr.), dvs. i ca. 200 år, og mange ændringer må være sket i den tid, ikke mindst af flytbare dele.

Beskrivelse af triaderne

Ægyptiske statuer forventes at overholde et antal givne regler. Først og fremmest "frontalitetsloven" og "undgåelse af symmetri".¹¹ Herudover forventes det, at de afbildede personer optræder i en vis størrelsesorden og rækkefølge. Mykerinos-triaderne opfylder ikke disse regler fuldt ud. Dette skyldes sandsynligvis deres alder, idet de nævnte forskrifter endnu ikke var fuldt udviklede.

Der har været en del debat om, hvorvidt Mykerinos' statuer er personificerede eller idealiserede. Den altovervejende regel i ægyptisk kunst er, at kongelige statuer er idealiserede. Mykerinos' statuer viser imidlertid visse fællestræk, som ikke normalt ses, hvilket har givet anledning til, at man har argumenteret for, at statuerne skulle give et livagtigt billede af kongen. Her er der specielt lagt vægt på de fremstående øjne, den lidt udadvendte underlæbe, de høje kindben og det runde hoved. Om kongen virkelig så sådan ud, får vi nok aldrig at vide, men det er bemærkelsesværdigt, at de nævnte træk også går igen på Hathor og nomeguderne.

Generelt kan det siges, at de fire komplette triader ikke er identiske. Deres højde varierer imellem 85 og 96 cm og bredden mellem 39 og 61 cm. De er lavet af gråvakke, som sandsynligvis stammer fra Wadi Hammamât i Øvreægypten. Det er muligt, at stenens art har haft betydning for det endelige resultat, men vi ved ikke noget om det, og vi skal i den forbindelse huske på, at statuerne har været bemalt, så at det ikke har været muligt efterfølgende at se, om de har været af gråvakke eller f.eks. alabast.

Alle triaderne viser kong Mykerinos, gudinden Hathor, samt en gud fra en ægyptisk nome, og triaderne er de ældste statuer, vi kender af Hathor. Kongen har i alle tilfælde Øvreægyptens hvide krone på hovedet, kunstigt skæg og en plisseret *shendyt*-kilt på. For alle gudinderne gælder det, at de har en tredelt paryk på hovedet og en stramtsiddende kjole

på. Over hovedet på nomeguderne ses de enkelte nomers våben. De tre personer står/sidder på en base, som er en integreret del af statuen. På oversiden af basen står to tekster, som stort set er enslydende på de fire statuer. De sproglige variationer er sandsynligvis en følge af den forskel, der er i det areal, der er til rådighed. På den ene triade fra Cairo (JE 40678) står foran kongen: "Kongen af Øvre- og Nedreægypten, Mykerinos, Horus Ka-khet, elsket af Hathor, herskerinde over sykomoretræet, på alle hendes steder". "Horus Ka-khet" er kongens Horus-navn, som er indskrevet i en *serekh* ("paladsfacade"). Foran nomeguden står der: "At sige ord: jeg har givet til dig alle ting fra Syden, al føde, alle ofringer, fordi du har vist dig som konge af Øvre- og Nedreægypten, for altid". Dette indikerer, at formålet med at medtage en repræsentant fra en nome er at sikre forsyninger til kongen i hans næste liv.

På de steder hvor personerne læner sig op mod rygpladen, dannes der et negativt rum. Herudover er der negativt rum bag fremstrakte ben, kongens kunstige skæg og i mindre grad mellem personerne.

De fire triader (samt den ene fragmenterede fra Boston og dyaden) kan inddeles i to grupper, hvor Cairo-triaderne og den fragmenterede udgør gruppe 1 og Boston-triaden og dyaden udgør gruppe 2. Forskellene vil blive nævnt i det følgende og antyder, at de to grupper muligvis stammer fra to forskellige værksteder eller har to forskellige chefbilledhuggere.

Det gælder for alle fire triader, at personen til venstre – set forfra – kikker svagt mod højre. På den anden side er det kun på de tre gruppe 1-triader fra Cairo at personen til højre – set forfra – som i alle tilfælde er en nomegud, ser svagt væk fra kongen, dvs. i dette tilfælde lidt mod venstre. Man kan overveje, hvor store krav man kan stille til datidens billedhuggere, om hvorvidt et sådan forhold skal være i orden. På den anden side er det bemærkelsesværdigt, at alle fløjfigurer, med undtagelse af kongen på Boston-triaden, ser lidt skråt og altid væk fra personen i midten, mens kongen altid ser ret fremad. Man kan derfor konkludere, at der er tale om en kunstnerisk kneb for at fremhæve den mest betydningsfulde person, som i alle tilfælde er kongen.

Triaden i Boston (MFA 09.200) [Fig. 4]

Fra venstre ses nomegudinden Wenut fra 15. øvre-ægyptiske nome, der i sin venstre hånd holder et *ankh*-tegn. Hun har ikke kontakt med de andre personer på lignende måde, som Hathor og kongen har med hinanden, og hun har desuden venstre fod foran højre, et forhold der normalt kun ses på statuer af mænd.

I midten sidder gudinden Hathor. Denne er den eneste af de fire velbevarede triader, hvor Hathor er i midten. Hendes ansigt er rykket svagt frem i forhold til de to andre personer, men ikke mere, end at kongens skulder stadig er foran Hathors. Øverst har hun en solskive omkranset af to horn. Denne

Fig. 4 Boston MFA 09.200 (fra Freed, Berman og Doxey, s.83).

Fig. 5

Cairo-museet
JE 40678
(fra A.
Bongioanni
og M.S.
Croce, *The
Illustrated
Guide
to the
Egyptian
Museum in
Cairo*, s.52
(t.h.)).

gruppe 2-triades horn danner en vinkel, der er markant større end vinklerne på de tre gruppe 1-triader i Cairo. Hathor har i lighed med nomeguden en tredelt paryk, men på Hathor kan man se hendes eget hår under parykken. Dette ser man kun på gruppe 2-statuerne. Hun omfavner Mykerinos med sin venstre arm og holder på hans højre arm med sin højre hånd, og hendes fødder er anbragt ved siden af hinanden, som det er normalt på statuer af kvinder.

På kong Mykerinos kan man endnu se rester af et malet overskæg. Hans overkrop er bar, og hans brystvorter er som de ses på gruppe 2-statuer; dette gælder også for de to gudinder. På hans bæltespænde har man kunnet læse hans navn. På grund af hans placering i forhold til Hathor, mere præcist hendes stol, har det været muligt at give ham en *hd*-kølle i højre hånd. Denne form for kongeligt symbol ses normalt kun på todimensionale værker. Det er blevet foreslået, at det runde objekt, som man ser mange statuer holde i en knyttet hånd, og

som det endnu ikke har været muligt at forklare, skulle være et symbol for netop en kølle eller lignende. I venstre hånd holder han et *mks*-objekt. På normal vis er kongens venstre fod vist stående foran den højre, og med lidt god vilje kan man se en kongelig tyrehale imellem benene. Denne har sikkert være mere tydelig, da bemalingen var intakt.

Det fremgår af Reisners udgravningsrapport,¹² at statuen har været bemalet, og at rester af maling tydeligt kunne ses på udgravningstidspunktet. Man fandt rødt på kongens ansigt og gult på Hathors. Hår og kongens overskæg var sort, som det stadigvæk kan ses. Der var spor af grønt og gult på Hathors halssmykke, et såkaldt *wsh*-halskrave med dråbeformet vedhæng, samt sort og grønt på kongens bælte. Alt i alt er der tale om de farver, som man måtte forvente at finde. På kongens bæltespænde kunne man læse rester af hans navn.

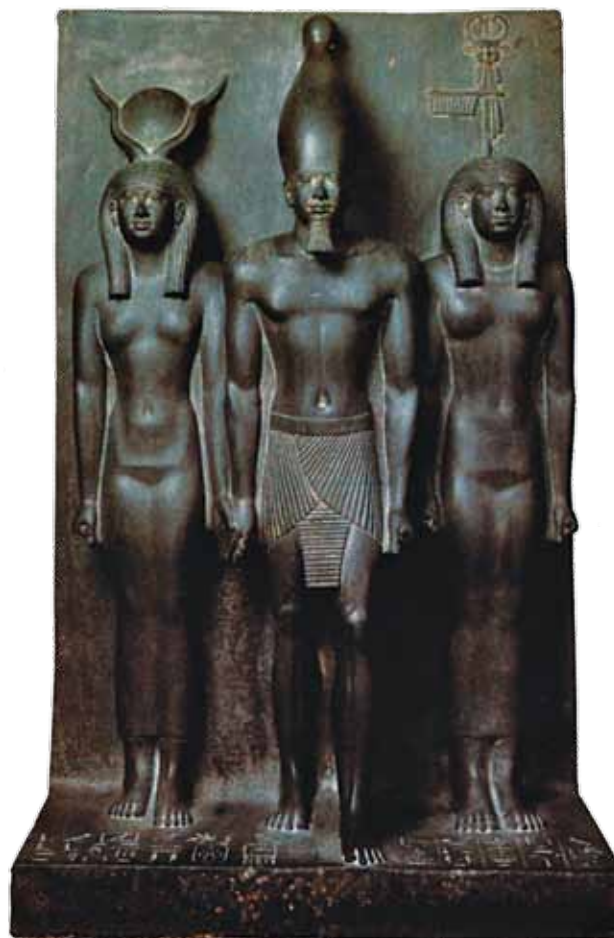
Et interessant spørgsmål man kan rejse er, hvem der fremtræder som den mest betydningsfulde af de tre

personer? Gay Robins siger: “The owner of a monument should occupy the primary position in the composition”.¹³ Spørgsmålet er så, hvad den primære position er? Det skal retfærdigvis nævnes, at hun hovedsagelig beskæftiger sig med private steler, men en vis form for sammenligning mener jeg kan retfærdiggøres.

Som udgangspunkt skulle den venstre plads – set forfra – være den vigtigste. Her står nomeguden! På den anden side er Hathor rykket lidt frem i forhold til de to andre personer, og dette kan betragtes som et udtryk for, at hun er den vigtigste. Hun er også markant den højeste person. Hendes øjne er næsten på højde med kongens på trods af, at hun sidder ned. Man kan imidlertid også argumentere for, at kongen er den vigtigste, idet hans højre skulder er anbragt foran Hathors venstre. Dette forhold – hvem der står foran hvem – behandler Gay Robins på side 34-35 i den nævnte artikel. Hun fastslår at: “The very fact that part of his body obscures part of the woman’s places the man nearer the viewer, making his figure more prominent”. Hun argumenterer altså for, at hvis en legemsdel på en person overlapper en legemsdel på en anden person, er det et kunstnerisk virkemiddel, der fastlægger betydningsforholdet mellem personerne. Ved at følge denne regel kan vi fastslå, at rangordenen på denne – og de tre øvrige – triader er 1) kongen, 2) Hathor og 3) nomeguden. Man kan tilføje, at det forhold, at det er Hathor der holder om kongen – og ikke omvendt – forstærker denne konklusion.

Triaderne i Cairo (JE 40678, JE 40679 og JE 46499) [Fig. 5-7]

På de tre triader fra Cairo er rækkefølgen af de tre personer den samme. Til venstre ses gudinden Hathor med solskive på hovedet og horn af den type vi kender fra gruppe 1- triaderne. Armene er holdt langs kroppen, og på den ene holder hun et *shen*-tegn i højre hånd. På denne holder hun om kongen med sin venstre arm. På en anden holder hun ham i hånden. Graden af kontakt med kongen er på denne måde ikke ens på de tre triader. På alle tre er venstre

fod er lidt foran den højre, et forhold der ikke er normalt på statuer af kvinder.

I midten står kongen med Øvreægyptens hvide krone og et kunstigt skæg. Hans overkrop er bar, og hans brystvorter er – ligesom Hathors og nomegudernes – af gruppe 1-typen. Begge hans skuldre er anbragt foran gudindernes og markerer på denne måde, at han er den betydeligste person. Der var oprindeligt så meget af bemalingen tilbage på JE 40678, at det var muligt at bestemme den type halskæde, som var malet på kongens overkrop, nemlig en *šnw*-halskæde med to rækker, mens Hathor og nomeguden havde en *wšh*-halskrave.¹⁴ På de to øvrige triader var der kun bevaret svage farverester.

På kongens venstre side står en nomegud fra Øvreægyptens 4. nome (mand), 17. nome (kvinde) og 7. nome (kvinde). Nomens våben er anbragt på bagpladen over gudens hoved, og på JE 40678 forestiller det et *wšs*-scepter. På JE 40679 er hovedelementet en afbildning af en sjakal med en Maat-agtig fjer, mens det på JE 46499 er gudinden Bat, som man

Fig. 6

Cairo-museet JE 40679 (fra Bongioanni og Croce, s.53).

Fig. 7

Cairo-museet JE 46499 (fra Bongioanni og Croce, s.53 (t.v.)).

Fig. 8 Boston MFA
11.3147 (foto Keith
Schengili-Roberts, fra
nettet).

kender fra Narmer-paletten. Bats krop dannes af en *tit*-knude. Gudens arme hænger ned langs siden, og på den ene holder hun et *shen*-tegn i venstre hånd.

Fragmenteret triade i Boston (MFA 11.3147) [Fig. 8]
Denne statue blev fundet i den åbne gård den 19. januar 1909.¹⁵ Dens nuværende højde er 80 cm., og ved almindelig forholdsregning kan det beregnes, at den oprindelig må have været på størrelse med Cairo JE 46499, dvs. ca. 93 cm.

Triaden viser fra venstre en person, som med vor erfaring fra de fire komplette triader med en vis sikkerhed kan bestemmes som Hathor. Hovedet, underbenene og højre arm mangler, men resten svarer til Hathor, således som vi kender hende fra gruppe 1-statuerne. Hun har en tredelt paryk på hovedet. Hendes højre arm hænger ned, og hun holder kongens højre hånd med sin venstre. Venstre ben er foran højre.

I midten står kongen. Han mangler den øverste del til midt på brystet. Herudover mangler han det underste af benene og delvis venstre arm. Det kan dog konstateres, at venstre arm må have hængt ned langs kroppen. Højre arm hænger ligeledes ned langs kroppen, og han holder Hathors venstre hånd i sin højre. Det kan svagt konstateres, at venstre ben er foran. Der er ikke fundet nogen rester af farver.

Figuren til højre for kongen – set forfra – er sandsynligvis en nomegud, selv om der ikke er andet end sammenligningen med de komplette triader at bygge dette på. Det kan konstateres, at der er tale om en mand, og at hans størrelse er ganske lidt under kongens. Denne størrelse passer udmærket, når man sammenligner med Cairo JE 46499, JE 40679 og MFA 09.200, som imidlertid alle viser kvindelige nomeguder. Nomeguden bærer en plisseret kilt, og

Fig. 9 Boston MFA
12.1514 (fra nettet).

højre arm holder om kongens højre overarm. På grund af triadens dårlige bevaring er der ikke nogen tekst på den.

Fragment af triade (MFA 12.1514) [Fig. 9]

Dette fragment blev fundet lidt syd for de fire triader i et hul, der sandsynligvis stammer fra forsøg på gravrøveri. I samme hul, men lidt højere, lå dyaden.

Der er tale om et stykke fra venstre side af en triade. Der er ikke noget spor af den person, der befinder sig til højre for benet (som er et højre ben). Der er imidlertid så meget plads, at vi kan fastslå, at der må have været en person. Dette kan kun forklares ved, at benet tilhører en stående mand med en siddende person til højre for sig.¹⁶ Med vores erfaring fra de komplette triader er det sandsynligt, at benet tilhører kongen, mens den siddende person til højre for ham har været Hathor. Til venstre for benet kan man se det negative rum bag kongens venstre ben.

Hoved af Mykerinos (Musées royaux d'art et d'histoire, Bruxelles, E 3074) [Fig. 10]

Dette hoved havde været kendt i kunsthandlen fra 1907, hvor det blev erhvervet i Cairo.¹⁷ Det blev overdraget museet i Bruxelles i 1910. Hovedets proveniens er uklar, og det er ikke nævnt i Reisners udgravningsrapport fra 1931.

Hovedet er 22 cm højt og derfor af samme størrelse som hovedet på triaderne og har ligeledes et negativt rum, som kunne forbinde den hvide krone med rygpladen i lighed med den måde, det sker på triaderne. Kongens udstående øjne og den karakteristiske underlæbe er også som vi kender dem fra triaderne, hvilket også gælder den måde, kronen er udskåret omkring ørene. Det er derfor overvejende

Fig. 10 Bruxelles E 3074 (fra udstillingskataloget *L'art égyptien au temps des pyramides*, Paris 1999, s.230).

sandsynligt, at hovedet stammer fra en triade. Om det udgør hovedet til den fragmenterede triade i Boston (MFA 11.3147), eller en anden kan ikke afgøres. Den venstre del af kronen er rekonstrueret i moderne tid.¹⁸

Hvorfor Hathor?

Gudinden Hathor er en af Ægyptens mest betydningsfulde guddomme. Hendes navn på ægyptisk var *ht-hr* og blev skrevet med hieroglyffen O10 i Gardiners system. Denne hieroglyf er sammensat af O6 (*hwt*) og G5 (*hrw*), så navnet kan oversættes med "Horus' hus", hvilket bringer os ind på forholdet mellem Hathor og Horus. Horus var søn af Isis og Osiris. Hans hustru blev Hathor, og tilsammen blev de på sin vis stamforældrene til de ægyptiske konger, og Hathor blev derfor enhver konges guddommelige hustru/moder.

Som tidligere nævnt er triaderne de ældst kendte statuer af Hathor. I løbet af Ægyptens historie blev Hathor tillagt mange forskellige egenskaber og virkeområder. Hathors lidt langsomme start¹⁹ kan dokumenteres ved at undersøge pyramideteksterne. Disse tekster stammer fra inskriptioner i ti royale grave fra 5. og 6. dynasti (Unas, Teti, Pepi I, Ankhesenpepi II, Merenra, Pepi II, Neith, Iput II, Wedjebetni og Ibi (fra 8. dynasti)).²⁰ I disse omfattende tekster er Hathor kun omtalt tre gange,²¹ mens f.eks. Isis er omtalt mere end 90 gange og Horus flere hundrede gange. Da pyramideteksterne stammer fra kongelige begravelser, er sammenligningen med Mykerinos' triader relevant, selv om der er en tidsdifference på ca. 150 år.

Af alle Hathors mange epiteter og virkeområder er navnlig to relevante i forbindelse med triaderne. Dels funktionen som guddommelig hustru/moder og dels hendes opgave som Vestens og dermed nekropolens gudinde. Som ovenfor beskrevet er Hathor historisk set kongens guddommelige hustru/moder. Der er ingen tvivl om, at denne egenskab er en af grundene til, at det var Hathor, der blev medtaget på triaderne. Dette kan vi efterprøve ved at sammenligne Boston-triaden med statuen af Mykerinos og en kvinde (MFA 11.1738), som blev fundet i gravrøvehullet i daltemplet, tæt ved det sted hvor

triaderne lå. Hvem denne kvinde på dyaden er, er ikke fastlagt. Om kvinden er Mykerinos' dronning Khamerernebtj eller hans moder med samme navn, er af mindre betydning, idet Hathor både er kongens guddommelige moder og hustru. Vi bemærker en slående lighed på den måde de to personer optræder sammen, en lighed der ikke kan være tilfældig. Vi ser på begge statuer, hvordan kvinden holder om kongen med sin ene arm, og med den anden hånd berører kongens anden arm. Der er herudover et meget stort sammenfald mellem parykken, beklædningen og de kunstneriske udtryksmåder.

Hvis vi holder os til, at Hathor er kongens guddommelige moder, kan vi forenklet sige, at Hathors opgave i forbindelse med triaderne er at sikre kongens genfødsel,²² mens nomegudens opgave er at sikre forsyninger i det næste liv.

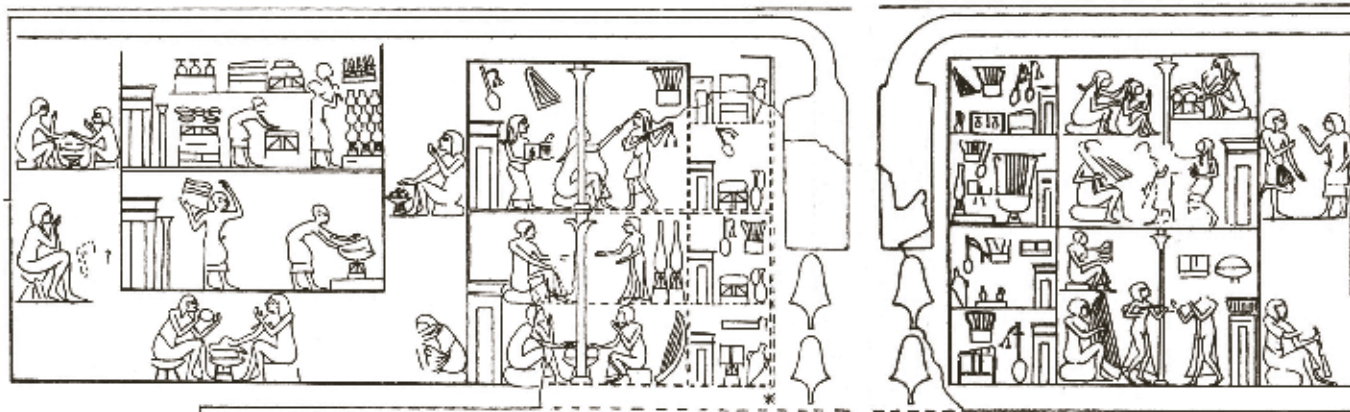
Et andet væsentligt arbejdsområde for Hathor er som Vestens – det vil sige nekropolens – gudinde. I denne forbindelse kan det være relevant at se på epitetet "Sykomoretræets frue", som indgår i teksten på Boston-triaden. Dette epitete kendes i forskellige varianter, som f.eks. "Det sydlige sykomoretræets frue" og "Sykomoretræets frue på alle hendes steder", som det ses på de tre Cairo-triader.

Sykomoretræet (*ficus sycamorus*) er et af de oprindelige træer i det ellers træfattige Ægypten. Det kan ikke undre, at træer i det land gik hen og fik en religiøs betydning, som det ses i mange tidlige kulturer. At sykomoretræet fik en vis tilknytning til dødekult og nekropolen kan skyldes det forhold, at det taber bladene i vintermånederne, et forhold der ikke ses på andre træer i området, samt at træets frugter desuden kan indgå i de forsyninger til det næste liv, som er så betydningsfulde.

Der er stadigvæk meget, vi ikke forstår omkring triaderne, det kongelige begravelsesritual, formålet med daltempler osv., men der er ingen tvivl om, at denne gruppe af statuer, der er overleveret os igen ca. 4500 år, hører til de fornemste frembringelser, billedhuggerne har skabt.

NOTER

- 1 N.C. Strudwick, *Texts from the Pyramid Age* (Atlanta 2005), s.78, hvor han dog kalder mastabaen LC 89.
- 2 A. Dodson og D. Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt* (Cairo 2004), s.52-53.
- 3 F.D. Friedman, 'The Mykerinos Dyad(s)' i P. der Manuelian og S.E. Thompson (red.), *Egypt and Beyond, essays presented to Leonard H. Lesko* (Brown University 2008), s.109-144 med citat s.131, samt M. Seidel, *Die königlichen Statuengruppen* (Hildesheimer Ägyptologische Beiträge 42, Hildesheim 1996), s.35-42.
- 4 G.A. Reisner, *Mycerinus. The Temples of the Third Pyramid at Giza* (Cambridge, MA 1931), s.126.
- 5 W. Wood, 'A reconstruction of the triads of king Mycerinus' (*JEA* 60, 1974, s.82-93) med citat s.85.
- 6 Wood, 'A reconstruction', s.83.
- 7 F.D. Friedman, 'Abstract' i *Old Kingdom Art and Archaeology Conference Spring 2009. Abstracts*, 2009 s.6.
- 8 Seidel, *Die königlichen Statuengruppen*, s.44-45.
- 9 Reisner, *Mycerinus*, s.39.
- 10 Strudwick, *Texts*, s.97. Dekretet er nu i Cairo (temp. no. 26.2.21.18).
- 11 H. Schäfer, *Principles of Egyptian Art*, Oxford 1974, J. Baines' introduktion s.xvi-xvii samt s.311-313.
- 12 Reisner, *Mycerinus*, s.109.
- 13 G. Robins, 'Some principles of compositional dominance and gender hierarchy in Egyptian art' (*Journal of the American Research Center in Egypt* 31, 1994, s.33-40) med citat s.33.
- 14 E. Brovanski, 'Old Kingdom beaded collars' i J. Philips (red.), *Ancient Egypt, the Aegean and the Near East. Studies in Honour of Martha Rhoades Bell*, vol. 1, San Antonio 1997, s.147.
- 15 Reisner, *Mycerinus*, s.110.
- 16 Seidel, *Die königlichen Statuengruppen*, s.36.
- 17 Seidel, *Die königlichen Statuengruppen*, s.36.
- 18 Seidel, *Die königlichen Statuengruppen*, s.35, n. 58.
- 19 T. Wilkinson, *Early Dynastic Egypt* (London og New York 1999/2003), s.283: "There is no explicit reference to Hathor before the Fourth Dynasty, although the temple of Hathor at Gebelein apparently received royal patronage at the end of the Second Dynasty".
- 20 J.P. Allen, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts* (Atlanta 2005), s.1.
- 21 Allen, *Pyramid Texts*, s.455. Der er tale om PT 303 (Allen W 208), PT 335 (Allen T 20) og PT 405 (Allen T 282).
- 22 Di. Arnold, 'Old Kingdom statues in their architectural settings' i *Egyptian Art in the Age of the Pyramids*, Metropolitan Museum, New York 1999, s.41-50 med citat s.42.

Haremsliv i slutningen af 18. dynasti

Lise Manniche

Det kan skyldes skæbnens luner, at der under Amenophis III og hans søn Akhenaten foreligger så mange utvetydige vidnesbyrd i kongeligt regi med seksuelle undertoner, men det afhænger naturligvis af 1) hvad der er blevet formuleret dengang og 2) hvor meget af det, der er bevaret. Amenophis III regerede i næsten 40 år, og der synes at have været en gevaldig aktivitet på mange fronter, både i byggeriet og i billedhuggerværkstederne, der afbildede kongen i over 2000 statuer, som vi kender til i dag. Han fylder simpelthen meget i landskabet (kun matchet af Ramesses II). Og så er der brevene til og fra de to konger, Amenophis III og IV. Her får vi en enestående mulighed for at læse om, hvad der optog den tids statsoverhoveder i deres indbyrdes forhold. En del af brevene drejer sig om menneskehandel på højt plan, dvs. arrangerede ægteskaber, og gennem disse skriftlige forhandlinger får vi et indtryk af, hvem det var, der befolkede et ægyptisk harem, og hvordan forholdene der kan have været [fig. 1]. En ting er sikkert: der har hersket en sand babylonisk sprogforvirring.

I British Museum i London opbevares der en samling lertavler, der ikke umiddelbart syner af meget

[fig. 2]. En af dem, (EA 187),¹ skrevet med kileskrift på akkadisk, er et brev skrevet omkring 1360 f.Kr. til Amenophis IV/Akhenaten af en fyrste ved navn Shatiya i byen Enishasi nordøst for det nuværende Beirut, og som lyder som følger:

Sig til kongen, min herre, min gud, min sol: Budskab fra Shatiya, hersker over Enishasi, din tjener, smudset under kongens fødder, min herre: Jeg falder for kongens fødder, min herre, min gud, min sol 7 gange og 7 gange. Så sandt som jeg er en tro tjener for kongen, min herre, min gud, min sol, på dette sted, og Enishasi er en af kongens, min herres, min guds, min sols byer, vogter jeg kongens, min herres, min guds, min sols sted, hvor jeg er... Og hermed sender jeg min datter til paladset, til kongen, min herre, min gud, min sol.

Det er en følgeskrivelse, pakket ind i høflighedsfraser, som har været med i bagagen hos den embedsmand, der har transporteret prinsessen mange dagsrejser mod syd til Ægypten. Vi kender ikke de nærmere omstændigheder og ved derfor ikke, om det var en uopfordret gave, eller om datteren havde

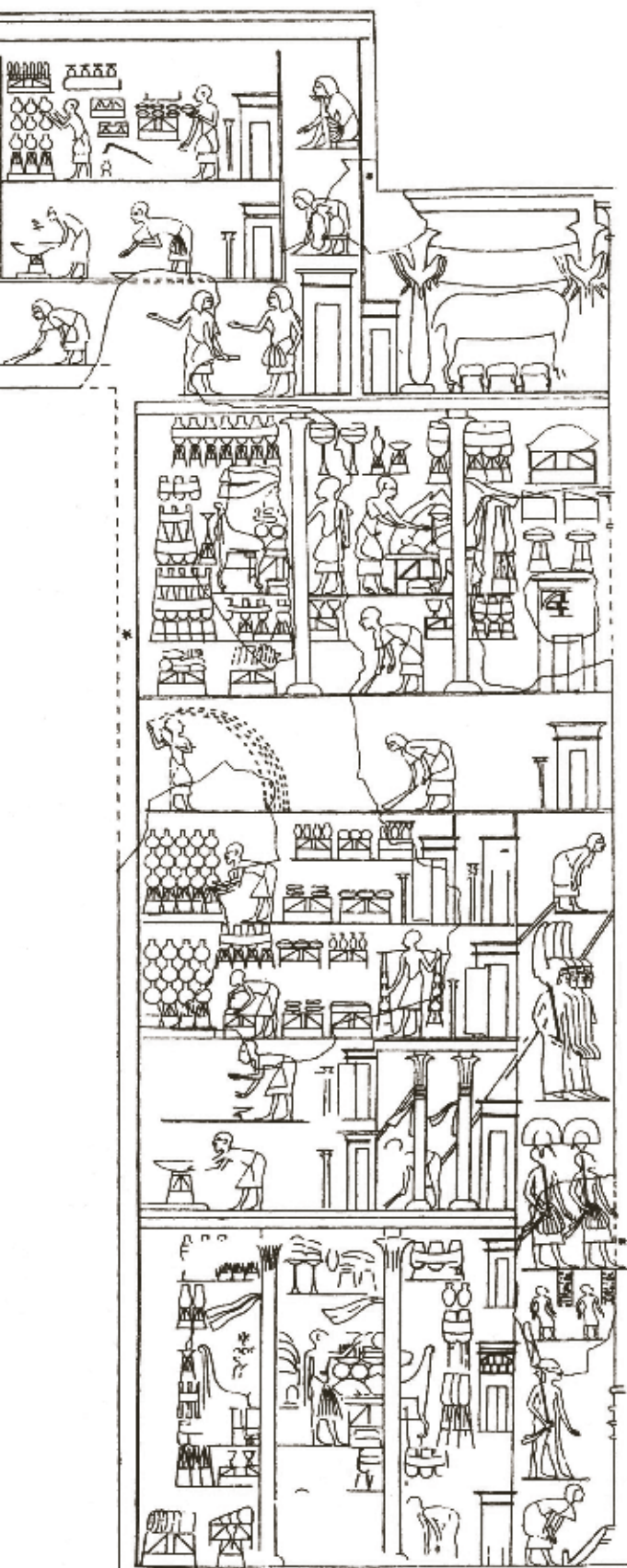
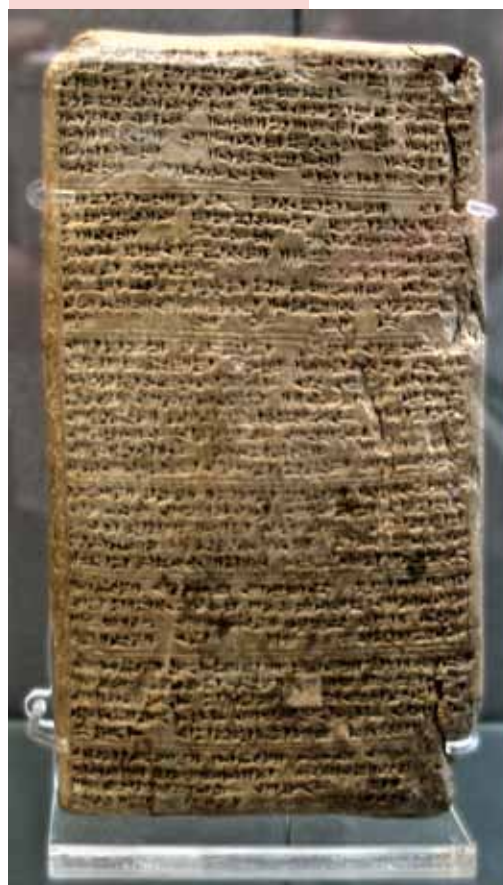

Fig. 1 Haremsinteriør
 afbildet i Ays grav (fra
 Davies, *Rock Tombs VI*,
 pl. 28).

Fig. 2 Kileskriftbrev (EA
 19) fra Tushratta til
 Amenophis III (foto LM).

stået på den ægyptiske konges ønskeseddel. Vi hører hverken om brudepris, medgift eller komplicerede forhandlinger desangående. Handlingen synes i dette tilfælde ikke at have haft noget økonomisk perspektiv. Overdragelsen af datteren har været en gestus over for den ægyptiske overherre for at stille faderen i et godt lys. Fyrsten har skænket kongen det dyrebareste, han ejede: sit eget kød og blod. Der udtrykkes ikke ønske om en gengældelsesgave.

Denne unge kvinde har været en ud af mange, der rejste afsted mod Ægypten som led i internationale, diplomatiske relationer med tilhørende gaveudveksling. Vi er ganske velinformeret om detaljerne i Amenophis III's og Akhenatens forhandlinger, for den ene halvdel af korrespondancen er bevaret i ruinerne af arkiverne i byen Amarna, som Akhenaten grundlagde i sit 5. regeringsår, og hvortil ældre, men stadig kurant, korrespondance tydeligvis er overflyttet. Deres forgængere har utvivlsomt kommunikeret med mellemøstlige fyrster på samme måde og på modpartens eget sprog, men deres tavler er gået tabt. Vi kender dog til en enkelt sag fra Tuthmosis IV's hånd, for det omtales i et brev (EA 29) til Akhenaten fra kong Tushratta af Mitanni (et område i Mesopotamien), at hans farfar havde henvendt sig til Tushrattas farfar for få en prinsesse sendt til Ægypten, og at hans egen nølen i den aktuelle sag blot var en fortsættelse af en eksisterende tradition. Brudeprisen skulle forhandles i detaljer, og det tog tid dengang.²

Mitanni

Det er i korrespondancen med fyrst Tushratta, at vi har de mest detaljerede oplysninger om, hvad der stod på spil i disse arrangerede ægteskaber mellem fyrstehusene i Amenophis III's regeringstid. De tiltaler hinanden som "min broder", men der har ligget benhårde kalkulationer bag.³ Tushrattas far og Amenophis III's far (Tuthmosis IV) var også "brødre". Da Tuthmosis IV gentagne gange havde anmodet om den førømtalte prinsesse fra Mitanni (Tushrattas faster), var det først syvende gang, det lykkedes. Ligeså var det kun under pres, at Tushrattas far gav sin datter Gilukhepa til Amenophis III (i korrespondancen altid omtalt under sit andet navn, Nebmaatra) (EA 29). "På grund af denne kærlighed (mellem de to herskere) gav min far dig min søster", siger Tushratta, som ønsker at fortsætte det gode forhold til det ægyptiske hof. I den anledning sender han et antal heste og stridsvogne og inkluderer betænksomt smykker og parfume til sin søster Gilukhepa (EA 17). Ingen af brevene i den samlede korrespondance er daterede, men de kan anbringes i

en vis logisk, kronologisk rækkefølge. Amenophis III havde fået nys om en særligt attråværdig prinsesse blandt Tushrattas afkom, og han reagerede i meget direkte vendinger: "Send din datter hertil, at hun kan blive min hustru og herskerinde over Ægypten." Tushratta havde svaret: "Naturligvis! Den, som min broder ønskede, viste jeg til Mane (budbringeren fra Ægypten), og han så hende. Da han så hende, priste han hende overmåde. Jeg vil føre hende sikkert til min broders land. Måtte Ishtar og Amon gøre hende til et billede på min broders begær!" Han havde ledsaget sine afsluttende ønsker om venskab med en anmodning om "meget guld", helst ti gange så meget, som hans far havde fået. Han havde planer om at bygge et mausoleum for sin bedstefar og kunne bruge lidt finansiering, og, tilføjer han, det kan samtidig gælde som brudepris. Her kommer vi så til det, som Tushratta egentlig har på hjerte i brevet (EA 19, jf. fig. 2): at guldet ikke ganske svarede til forventningerne i mængde og kvalitet. Han gentager sin anmodning og understreger guldets dobbelte formål og forsikrer, at han vil gengælde gaven. "Mit hus er dit hus," siger han faktisk og ledsager sine ord med en liste over de gaver, han medsender i denne omgang (genstande af guld og lapis lazuli, 10 stridsvogne med 10 spand heste) – samt 30 kvinder og mænd. Disse synes at have været domestikker/slaver uden specielle kvalifikationer.

Den mitanniske prinsesse har ikke noget navn i dette brev, men det får hun i det næste fra Tushratta (EA 20). Den ægyptiske budbringer er ankommet for at hente prinsessen, der skal være "Ægyptens herskerinde" – dog ikke dronning, for Amenophis III havde allerede sin førstehustru Teje derhjemme. Tushratta har læst brevet fra Ægypten flere gange og blev meget glad og vil udføre kongens ønsker. "Jeg vil nu, i år, levere min broders hustru, Ægyptens herskerinde, og de vil føre hende til min broder. På den dag vil Ægypten og Mitanni være ét." Der er opstået en forsinkelse mht. fremstillingen af brudegaverne, men det hele kommer om seks måneder. "Måtte Ishtar og Amon gøre hende til et billede på min broders begær," gentager han. "De vil bringe hans hustru til min broder, og når de viser hende til min broder, vil han bemærke dette: hun er blevet ganske moden og [...] Hun er blevet formet ifølge min broders begær. Og endvidere vil min broder bemærke, at den gave, jeg sender som hilsen, er større end nogen tidligere." Der afsluttes med flere kritiske kommentarer om det guld, der var blevet sendt fra Ægypten.

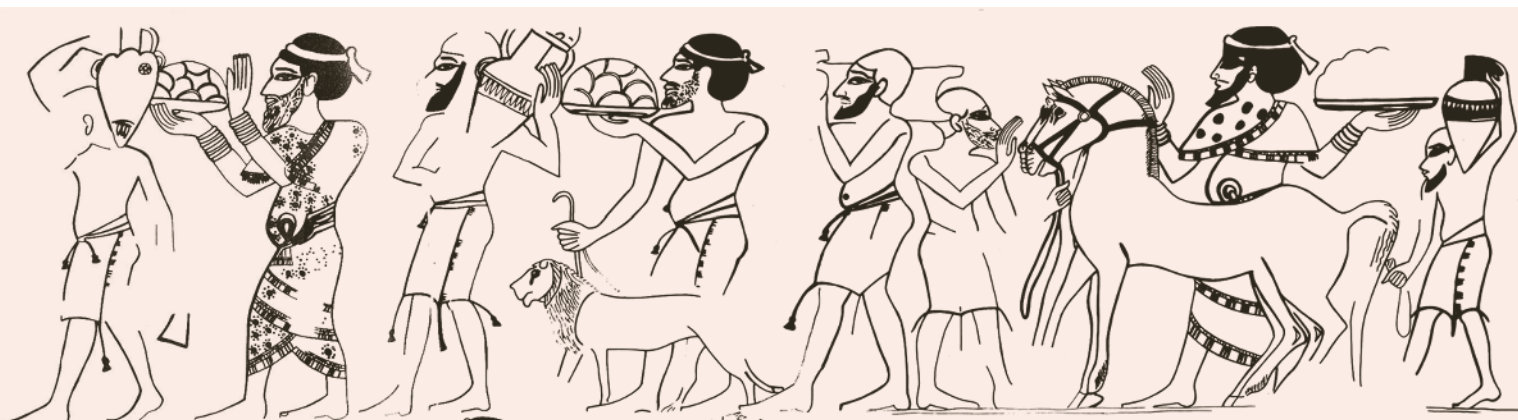
Man må huske, at på det tidspunkt, hvor denne korrespondance cirkulerer, er den ægyptiske konge en (efter den tids forhold) lidt ældre herre, idet han allerede havde siddet på tronen i mere end 36 år.⁴ Ville han nogen sinde få denne skønne prinsesse at se? Og brudegaven? Tushratta sender ham i mellem-tiden en halskæde med ønsket om, at den måtte ligge om hans hals i 100.000 år (EA 21). Det næste brev (EA 22) giver en meget lang og udførlig liste over brudegaverne. "Det er alle disse brudegaver af enhver art, som Tushratta, fyrste over Mitanni, gav til Nebmaatra (Amenophis III), konge over Ægypten, sin broder og sin svigersøn. Han gav dem på samme tid som han gav sin datter Tadukhepa til Ægypten og til Nebmaatra for at blive hans hustru." Brudegaverne består ud over beholdere med duftende salver og de forventede heste og stridsvogne af store mængder våben og anden krigsudrustning fra sko til vaskefade – så godt som udelukkende udstyr til brug i krigsførelse, som Tushratta har forventet skulle komme i anvendelse i forsvar mod en fælles fjende.

Overdragelsen af Tadukhepa beskrives i et kort, separat brev (EA 23). "Hermed sender jeg hende, og hun er på vej." Med i følget er en figur af gudinden Ishtar, som Tushratta dog gerne vil sikre sig kommer tilbage igen. Mere interessant er en notits på ægyptisk under teksten: "År 36, 4 måned af 'vintren', dag 1. Man (kongen) var i det sydlige palads i Jubelhuset". Dette kan være datoen for modtagelsen. Det næste brev i sekvensen (EA 24) er meget langt, men desværre noget ødelagt. Yderligere er det som det eneste i arkiverne skrevet på hurritisk, et sprog hvis tydning endnu ikke er fuldkommen. Det rummer diskussion om materielle ting, men også en del om prinsessen, der nu er sendt afsted til det kongelige harem. "Nu har jeg skænket min broders

hustru, og hun er rejst til min broder. Når hun ankommer, vil min broder se hende... og hun kommer til min broder. Hun er dejlig, efter min broders hjerte." Vi hører om kongens reaktion på modtagelsen af prinsessen, citeret i et senere brev (EA 29) fra Tushratta til Akhenaten: "Da jeg gav min datter, og hun blev bragt frem, og Nebmaatra, din fader, så hende, jublede han. Var der noget, han ikke jublede over? Han jublede virkelig meget! Min broder sagde som følger: 'Min broder gav sin datter af hele sit hjerte (måske i betydningen "i overensstemmelse med aftalen"?). Han gjorde dagen til en festdag for (hele) landet... Han sendte alle mine budbringere hjem, der opholdt sig i de gemakker, der blev indrettet til Tadukhepa, og der var ingen der kom ind, som han ikke gav noget til."

Tilbage i EA 24 handler det om medgiften, som i hele landets påsyn skal bredes ud foran kongen, og det vil behage kongen. Tushratta nævner sagen om sin søster og listen over hendes medgift, og det samme i bedstefaderens tilfælde. Alt kan dokumenteres, siger han, og Tushrattas er ti gange så meget værd som de tidligere medgifte. Nu følger, ikke uventet, en klage over modydelsen. Han ønsker sig en figur af søsteren og også af datteren i massivt guld ("i smeltet guld"). Således skal han kunne sige: "Denne støbte guldfigur er Tadukhepa, datter af Tushratta, herren over Mitanni, som han gav som hustru til Nebmaatra, herre over Ægypten. Og Nebmaatra lavede en støbt guldfigur og sendte den fuld af kærlighed til Tushratta." Mod slutningen af det meget lange brev tilføjer Tushratta i en ganske fragmentarisk passage, at "denne min broders hustru, som jeg har givet, hun er ren. Og måtte min broder vide det." Dette kan næsten kun dreje sig om prinsessens jomfruelighed – en omstændighed, der ellers ikke lægges megen vægt på i ægyptiske kilder.

Fig. 3 Billeder af tributbringere, her i vicekongen Huys grav i Theben (TT 40), illustrerer glimrende, hvordan en sådan procession med brudegaver har set ud, når den nåede frem til den ægyptiske konges palads. Her gælder det gaver fra Syrien til Tutankhamon (LM tegning fra Hay MSS 29851, 369-386).

Vi har også en liste over alt det, Tushratta sendte til Ægypten ved denne lejlighed (EA 25). Så vidt vides har ikke en eneste af disse mange gaver overlevet, men det kunne være interessant at undersøge, om nogle af materialerne kunne have været genanvendt i andre genstande. Tutankhamons gravudstyr ville være et godt sted at lede. Det drejer sig om ørenringe, halskæder, armbånd, ankelringe "til kvinder" og fingerringe samt toiletgenstande af guld og lapis lazuli og andre sten (guldet kunne oprindeligt stamme fra Ægypten, hvorimod lapis'en kom fra Afghanistan). Man må formode, at netop disse genstande har fundet anvendelse blandt beboerne i haremmet, eller at de har smykket dronningen Tejes, Tadukhepas og måske svigerdatteren Nefertitis krop. At bemærke er smykker formet som vindruer eller granatæbler (motiver også kendt i Ægypten), 100 sølvkamme, og drikkekar af form som horn (rhyton) af uroksehorn belagt med sølv og guld og med indlæg af elfenben og lapis lazuli samt flakoner med duftsubstanser. Det har været luksus ud over alle grænser. Man kan forestille sig, at prinsessens ankomst har været imødeset med spænding, da der har været tradition for, at der fulgte materielle goder med. Hvor endte alt dette mon? Korrespondancen er fundet i Amarna, men den kan nemt rumme stadig aktuelle breve, der er blevet flyttet med til byen i Akhenatens år 5.

Dette er det sidste brev fra Tushratta til Amenophis III. Det næste (EA 26) er stilet til hans enke, dronning Teje, med hilsen til Tadukhepa og til dronningens søn (Akhenaten), der åbenbart har sendt forgyldte statuer i stedet for nogen af massivt guld, og det følges op af en skrivelse til Akhenaten selv (EA 27), igen med hilsen og gaver til Tadukhepa. De famøse statuer af purt guld var blevet udført, mens den mitanniske budbringer så på, men er endnu ikke ankommet, og kongens frustration eskalerede i en følgende skrivelse (EA 29). Her slutter korrespondancen med Mitanni.

Arzawa

Amenophis III forhandlede også med fyrsten over Arzawa (i det vestlige Tyrkiet), som ved at knytte et

Fig. 4 To elegante heste føres frem som tribut til den ægyptiske konge (Tuthmosis III eller Amenophis II) i Rekhmiras grav i Theben (TT 100) (foto LM).

familiært bånd med den ægyptiske konge kunne få en allieret i kampen mod en fælles fjende, i dette tilfælde hittitterne (EA 31). "Lad os se den datter, som de vil tilbyde min majestæt til ægte," skriver Amenophis III indledningsvis. En sæk guld ledsager anmodningen, som så i anden ombæring vil blive fulgt af brudeprisen for datteren. Svaret (EA 32) fra Arzawa lyder: "Hvis du virkelig ønsker min datter, hvordan skulle jeg så undlade at give hende til dig? Jeg giver hende til dig!". Ud fra korrespondancen er det uklart, hvem der havde taget det første skridt, og vi kender heller ikke slutningen på historien. Disse prinsesser ville jo altid have rejst med et følge. En tolk har også været påkrævet, da kvinderne næppe har lært ægyptisk.

Babylonien

Forhandlinger om ægteskab med en prinsesse fra Babylonien er gået mindre gnidningsfrit, og her er der ingen forsikringer om evigt broderskab ud over det mest formelle (EA 1). Amenophis III havde anmodet om en datter af Kadashman-Enlil, som påpeger, at hans søster, skænket af hans fader, allerede er ved det ægyptiske hof, "og ingen har set hende og ved om hun er levende eller død." Men, påpeger Amenophis III, har du nogensinde sendt en embedsmand hertil, der kunne tale med hende og identificere hende? Hvis han nu talte med hende? De folk,

du sender hertil, er ingenting. Der har ikke været nogen, der kender hende eller var fortrolig med din fader, og som kunne identificere hende. Og angående det at du skriver, at jeg talte med dine budbringere, mens mine hustruer stod samlet omkring mig, og at jeg skulle have sagt "Her er din frue, der står foran dig", og at dine budbringere ikke kendte hende og vidste, om det var din søster, der stod der – hvorfor sender du mig så ikke en embedsmand, der kan fortælle dig sandheden og om din søsters helse, og så kan du tro den, der kommer ind og ser hendes gemak og hendes forhold til kongen? Kadeshman-Enlil har også påstået, at den, budbringerne så, måske var datter af en fattig mand, eller en eller anden fra Mitanni, eller måske en fra Ugarit? For kvinden, der stod ved kongens side, havde ikke åbnet munden. Men, svarer kongen, hvis din søster var død, hvorfor skulle jeg så skjule det? Kadeshman-Enlil har også hævdet, at i de tilfælde, hvor hans døtre er gift med andre konger, taler budbringerne faktisk med dem og får gaver med hjem. Ja, de er sikkert rige nok, svarer Amenophis III, og dine døtre kan få noget ud af dem til at sende hjem. Men hvad har hun, din søster, der er hos mig? Det er for meget, at du giver dine døtre for at lægge hånd på en klump guld fra dine naboer! Og så nævner du min faders ord uden at citere ham korrekt! Og forresten, tilføjer han, fik budbringerne fine gaver, men løj om dem, da de kom hjem, så derfor har de ikke fået noget denne gang. Og de løj også om at jeg skulle have sagt, at pigen du gav mig ikke var smuk. Brevet slutter med en linie, der tyder på, at Kadeshman-Enlil selv har ønsket en pige fra Ægypten, men da han kun sendte en eneste gave, bliver der ikke noget af den sag.

Det ser ud som om budbringeren blev tilbageholdt i Ægypten i seks år, og det eneste, der er kommet fra Ægypten, er 30 *mina* guld, der ligner sølv, i anledning af festivitets, der kunne være Amenophis III's 30-års jubilæum. Prinsessen er blevet kvinde og er klar til at blive gift. Der sendes et nyt brev (EA 3): Send en delegation og hent hende. "Jeg gør ikke som du," siger Kadeshman-Enlil, ja, der er endda en invitation til kongen om at komme til house-warming i hans nye palads, og han sender hermed 25 mænd og 25 kvinder fra sin husholdning samt 10 stridsvogne med heste.

Navnet på modtageren af brev EA 4 er gået tabt sammen med de indledende, formelle hilsner, men ærindet kunne evt. kædes sammen med Kadeshman-Enlil's ønske om en ægyptisk pige omtalt i EA 1, for den ægyptiske konge havde ifølge dette brev svaret, at "siden tidernes morgen var en datter af en

ægyptisk konge aldrig blevet givet væk til nogen." Han vil vide hvorfor. "Du er konge, du kan gøre som du vil. Hvis du gav en datter, hvem ville i så fald sige noget til det?" Da han fik afslag, havde han derfor skrevet som følger: "Nogen må have voksne døtre, smukke kvinder, der er ledige. Send mig en smuk kvinde, som om det var din datter. Hvem vil sige 'Det er ikke en kongedatter?'" Og har vi ikke diskuteret ægteskabsplaner for dermed at komme tættere på hinanden? fortsætter han. Så hvorfor har du ikke sendt mig bare en eneste kvinde? Skulle jeg af den grund afslå at sende en til dig? Nej, siger han, mine døtre er ledige og jeg vil ikke nægte dig en. Nogle dyr har åbenbart også skulle indgå i transaktionerne, for han fortsætter: "Nu behøver du ikke anerkende børn af min datter, som jeg sender, men send mig de dyr jeg bad om!" Han slutter af med at sætte tingene på spidsen: "Send mere guld, så sender jeg min datter! Hvis ikke det kommer til den aftalte tid, og jeg allerede har afsluttet det arbejde, jeg skulle bruge det til, så kunne du sende mig 3.000 *talenter* guld (omkring 100 ton), og jeg ville sende det tilbage igen, og jeg ville ikke give dig min datter til ægte!"

I EA 5 er vi på sikker grund med brevskriveren, for det er Amenophis III, der sidder og venter på sin babylonske prinsesse. Han har til Kadeshman-Enlil's nye palads fået fremstillet kostbare stole, skamler og senge, som han hermed ekspederer. Scenen skifter, og der er sket et generationsskifte i begge lande, for det er hans søn Burra-Buriash, der fortsætter det diplomatiske skriveri med Akhenaten. Et af brevene, dog med huller i teksten, omtaler en babylonsk prinsesse, der var sendt til Ægypten, og Burra-Buriash er kommet med et tilbud om en af sine egne døtre. Der var dog kommet svar om, at den første var død af pest, men tilbuddet om en ny står ved magt. Der "hældes olie over hendes hovede" i vidners nærvær (en symbolsk forlovelsesgestus). Han afventer nu standsmæssig ægyptisk transport for hende (fem stridsvogne er ikke nok), og helst i år! Og send meget guld!

Der har åbenbart bredt sig et rygte om en af de ægyptiske prinsesser, for Burra-Buriash sender en særlig gave til "din datter Mayati" bestående af en halskæde af 1048 stykker lapis lazuli med løfte om mere. Aner man en slet skjult hensigt her? (EA 10). Mayati kunne muligvis være den babylonske version af navnet Meritaten, hvilket åbner interessante perspektiver.⁵ Gaveudvekslingen fortsætter i begge retninger (EA 13-14), men prinsesserne omtales ikke i denne forbindelse.

Andre fremmede kvinder

De førømtalte kvinder var højtstående i deres eget land, særligt udvalgte enkeltpersoner. Sådanne ville typisk rejse til Ægypten med et følge af andre kvinder, der dermed også blev indlemmet i det kongelige harem. Der er dog også eksempler på, at den ægyptiske konge har sendt en budbringer afsted med penge på lommen og en regulær bestilling på smukke kvinder, hvis navn og baggrund var uvæsentlige. EA 369, hvoraf arkivet i Amarna beholdt en kopi, synes forfattet på foranledning af Amenophis III. Ganske vist er det formuleret lidt anderledes end normalt – måske skyldes det en ny skriver? – men da guden Amon nævnes i det, kan afsenderen ikke være nogen anden. Skrivelsen er stilet til en byfyrste/borgmester Milkilu i byen Gazru, der lå lidt nord for det nuværende Jerusalem. Prisen for en kvindelig “kopbærer” var 40 *shekler* sølv. Budbringeren har dog ikke fremmed valuta med, men derimod varer til en værdi af 40 ægyptiske *deben*, en måleenhed, der teoretisk svarede til 91 gram kobber. Da mønter endnu ikke var opfundet, bestod udsendingens betaling derfor af sølv, guld, linnedklædninger, karneol og andre ædle sten samt en stol af ibenholt, alle “fine sager”, som der står. Og så kommer bestillingen: “Send overmåde smukke kvindelige kopbærere uden nogen fejl, at kongen, din herre, kan sige til dig: ‘Dette er glimrende, i overensstemmelse med den bestilling, han sendte dig’.” Og han tilføjer som en afsluttende hilsen: “Vid at kongen er ved god helse som solen, for hans tropper, hans stridsvogne og hans heste har det godt. Amon har sandelig lagt Øvreægypten og Nedreægypten, hvor solen står op og hvor den går ned, under kongens fødder.”

Den samme(?) budbringer Hania/Khania var ude i et lignende ærinde, for vi har en følgeskrivelse (EA 301) fra Shubandu, en borgmester i Palæstina, “til orientering for kongen, min herre, solen fra himlen”, som i ærbødige vendinger omtaler Hantias overbringelse af kongens budskab. Han lyttede opmærksomt og sender hermed 500 okser og 20 piger. Der har således foreligget en bestilling fra den ægyptiske konge om yderligere forsyninger. Hvor-

vidt det drejede sig om egentlig handel eller påtvungen tribut afhænger af kongens modydelser, som ikke omtales her. Man kan erindre, at hans farfar, Amenophis II, selv havde taget for sig af levantinske kvinder under sit felttog i år 7 (omkring 23 år inden Amenophis III's egen tronbestigelse). Da han vendte hjem til Memfis “med glad hjerte som en sejrrig tyr”, medbragte han bl.a. 323 fyrstedøtre og “270 af de forskellige landes fyrsters kvindelige musikere med deres fornøjelsesinstrumenter af sølv og guld på skuldrene.”⁶ Der har været akut brug for udbygning af haremsafdelingen med yderligere personale [fig. 5].

Nogle af kvinderne er efter kongens død gået i arv til sønnen. Det gælder tydeligvis Tadukhepa, som vi møder igen under Akhenaten, men utvivlsomt også mange af de andre, der kom til i den sidste del af Amenophis III's regeringstid [fig. 6-7]. Sådanne kvinder havde ofte fået et nyt navn efter an-

Fig. 5 Haremsinspektør i procession under Akhenatens jubilæum i Karnak. Luxor Museum (foto LM).

Fig. 6 Anonyme hofkvinder i procession (som fig. 5). Lignende kvinder er afbildet i embedsmandsgravene i Amarna f.eks. i Davies, *Rock Tombs III*, pl. 9.

Fig. 7 Anonyme “prinsesser” i procession (som fig. 5).

Fig. 8 *ksks*-dans. TT 113 fra Ramessidetiden (fra L. Manniche, *Music and Musicians in Ancient Egypt*, London 1991, fig. 30).

komsten, ja nogle har endda fået to. Ægyptiske navne betyder noget, det kan være en hel sætning, der (især for mænds vedkommende) kan udtrykke et politisk eller religiøst tilhørsforhold, eller det kan på en eller anden måde beskrive personen. Det gælder også disse haremskvinder. Der har utvivlsomt hersket et hierarki i denne institution, og de højst rangerende er blevet anstændigt begravet. For lidt over 100 år siden kom der fragmenter af en række krukker i handelen i Luxor og i Cairo, der tydeligvis stammede fra en fællesgrav et eller andet sted på vestbredden af Luxor. Det var den type beholder, som indvoldene blev anbragt i, efter at de var blevet fjernet fra kroppen under balsameringen. De fleste er af kalksten, men enkelte er af alabast. Lunger, mave, tarme og lever blev pakket ned for sig i fire sådanne “kanopekrukker”. På disse krukker kan vi læse ejernes navne. Der er en kongesøn, en prinsesse og en dronning, og så er der en række kvinder, femten ialt, der

Fig. 9 Pige med kattekill (spejlhåndtag). Fra Abusir el-Meleq i Fayum, nu i Berlin (foto LM).

Fig. 10 Trommespiller på salveske. Fra Medinet Gurob(?), nu i Berlin (foto LM).

bærer titlen “kongeligt ornament”, en betegnelse for et seniormedlem af det kongelige harem.⁷ Da sammenhængen er royal og begrænset til det kvindelige køn, er det nærliggende på en eller anden måde at knytte dem til haremmet. Der skal ikke meget fantasi til at forstå, at nogle af disse navne med en vis humor beskriver kvindernes funktion i disse omgivelser. Deres tilnavne står i en vandret tekstlinie under de øvrige hieroglyffer, der som vanligt på sådanne krukker står i lodrette kolonner. Det er højst usædvanligt med en sådan tilføjelse.

Tawosret, som kaldes *t3 š3yt grh m niwt n itn thnt*, “Den med sine mange nætter i den strålende Atens by”

Hati, som kaldes *t3 snt h' n pr itn thnt* “Søsteren der viser sig for/fra den strålende Atens tempel” (“søster” er synonymt med “kæreste”)

Sati, som kaldes *t3 ht m h'rw n itn thnt* “Den der slår til/flyder over med raseri for den strålende Aten”

Takhat (“Den der viser sig”), som kaldes *kksk r...* “Hun der danser mod...” (*kksk* er en type livlig dans, der ellers kun sjældent høres om [fig. 8])

Hedjti (“Den Lysende”)... (som kaldes) “... den strålende Aten, den store”

Takhat *n t3 iw'yt pr 3 di nh snb* “fra faraos garnison, givet liv og helse”

Disse navne minder om de tilnavne, der gives dronning Teje i år 12 under Akhenaten, hvor hun aflægger besøg i Amarna for at inspicere et tempel bygget specielt til hende. Grupper af mænd(?) hilser hende med råb som "Kha(t)emnefru" ("Hun der viser sig i skønhed") og *t3 f3(t) pr itn m 3htitn* ("hun der løfter Atens hus i Akhetaten").⁸ Der kan gemme sig erotiske hentydninger her. Aten, solskiven, kom der allerede i Amenophis IIIs regeringstid ekstraordinært fokus på, inden den under sønnen bliver "eneste gud". Men Aten bruges også som en betegnelse for Amenophis III selv,⁹ og dermed giver navnene mening på et mere jordnært plan.

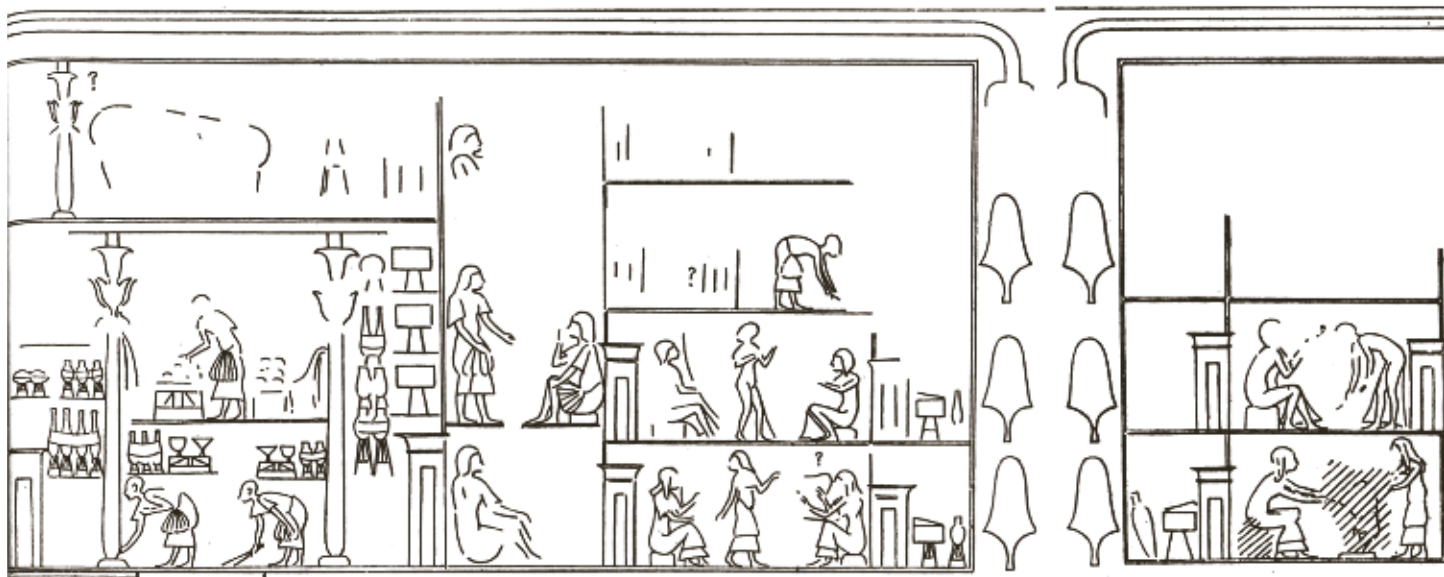
Haremsbygninger

Alle disse kvinder er blevet optaget i det kongelige harem, der har krævet administration og bygninger flere steder i landet. Vi kender fire mulige af dem på denne tid. Som det fremgår af korrespondancen, blev et af brevene modtaget "mens vi opholdt os i Jubelpaladset i den sydlige by", som man ville sige idag. Den sydlige by er uden tvivl Theben. Her havde Amenophis III på vestbredden et ceremonielt jubilæumspalads kombineret med residens, hvoraf fundamenterne står tilbage. Som en rituelt påkrævet del af dette anlæg indgik der en serie rum, der er blevet identificeret som haremsafdelingen. Beboerne fungerede ikke blot til kongens jordiske forlystelse, men også ved at opretholde kongens psykiske ligevægt til selve universets beståen.¹⁰ Der har dog været både en mere permanent kongelig residens og et regeringspalads på østbredden, som er blevet kaldt "arkæologiske spøgelse".¹¹ Vi taler om dem, men ved ikke hvor vi skal søge dem, og hvor faciliteterne til de udenlandske prinsesser præcist var placeret, ved vi ikke. Kureren Mani må dog være blevet modtaget i regeringspaladset, hvor kongen udførte sine officielle administrative hverv. Et sådant kan under både Amenophis III og IV have ligget umiddelbart nordvest for Karnaktemplet, dvs. for den 3. pylon.¹²

Fra samme tid stammer et andet anlæg, der netop i disse år er ved at blive udgravet. Det ligger i en ganske attraktiv del af landet: i Medinet Ghurob i udkanten af Fayum-oasen, et område med en stor sø, hvor der tidligere var fortaget intensiv landindvinding og hvor hovedstaden lå i Mellemste Rige. Idag er det her, der vokser alle de blomster og planter, der er grundlaget for Ægyptens parfumeindustri. Men netop i slutningen af Nye Rige, under Amenophis III, lå der et paladsanlæg, der tjente som harem. Der er fundet træstatuetter af smukke kvinder [fig. 9], et enestående hovede også i træ af dronning Teje (nu i Berlin) og forskellige genstande, der drejer sig om kvinders frugtbarhed, såsom lerfigurer af mor og barn på et lege og også (indtil videre) en enkelt Bes-amulet. En salveske fundet i området er smykket med kvinde, der med sin rammetromme og transparente kjole er som trådt ud af et kongeligt harem [fig. 10].

Man kunne med rette spørge, hvorfor der lige præcis på dette sted dukker bosættelse op i slutningen af Nye Rige, når der nu var gået omkring 700(!) år uden ekstraordinære aktiviteter i området – og hvorfor det så i øvrigt tog mere end 1000 år, inden det igen markerede sig, denne gang ved at romerne gjorde det til en centralt sted i deres ægyptiske administration for at skaffe korn til deres opulente middage hjemme i Rom. Det er et palads- og haremsanlæg, der viser spor af at have været i brug i et par hundrede år, og som har været så usynligt, at arkæologerne først fik øje på det for 100 år siden.¹³ Ægypterne tænkte somme tider rent landskabsarkitektonisk i meget store linjer. Anlægget af Akhenatens by i el-Amarna er et eksempel, hvor der kan trækkes præcise linier fra og til forskellige punkter øst og vest for Nilen, og det er muligt, at der også her kan findes en sammenhæng, der ikke er umiddelbart indlysende.

Det tredje anlæg kender vi kun fra en skriftlig kilde, idet vi har en grav, der tilhørte en haremsforvalter under Tutankhamon ved navn Pay og hans

søn Raia, der udfyldte samme funktion. Graven ligger i Sydsakkara, og haremnet, som de i en årække havde ansvar for, lå i Memfis.¹⁴

Det fjerde anlæg ligger i selve Amarna. Ruinerne af et af paladserne i byen kaldes gerne for “det nordlige harem”, men det hører faktisk hjemme i en sakral sammenhæng.¹⁵ Man ville forvente at finde haremskvarterer tættere på kongens residens i det “nordlige flodpalads”. Relieffer i embedsmandsgravene i byen giver os et kikk ind i et sådant etablissement – når pigerne havde fri.¹⁶ Ejeren af den ene [fig. 1] var Ay, som var “viftebærer på kongens højre side”, kongelig skriver og ansvarlig for de kongelige stalde. Han endte selv med at komme på tronen efter Tutankhamon, så hans indflydelse har været større, end det titlerne umiddelbart afslører. Hans hustru var *wrt hnr*, “haremsforstanderinde”. Arkitektonisk er haremnet delt i to dele adskilt af beplantning med træer. Pigerne afdeling består i begge tilfælde af to højloftede rum med fire tilstødende, mindre rum. Der er påfaldende mange musikinstrumenter i rummene: langhalset lut, bådformet harpe og vinkelharpe, lyre og kæmpelyre – instrumenter hvoraf lyre og lut var indført fra hittitternes land tidligere i dynastiet.¹⁷ Pigerne sidder og spiser eller ordner hinandens hår. Nogle af dem har den ægyptiske korthårsfrisur, hvorimod andre har håret delt i et par lange lokker med en krølle for enden, som vi kender det fra afbildninger af kvinder i Levanten. Dette svarer derfor ganske godt til det multikulturelle billede, vi får i kileskriftbrevene.

Pigerne har grupperet sig efter nationalitet, utvivlsomt fordi de ikke har kunnet tale hinandens sprog. Vi ser kun en del af hele anlægget, og rummene har været fyldt af et kaudervælsk af ægyptisk, babylonisk, akkadisk og hurritisk. To andre embedsmænd afbildede et lignende interiør. Hos Tutu [fig. 11], der som “talerør for alle fremmedlande” formodentlig er identisk med den Tutu, der modtog breve fra fyrst Aziru (EA 158, 164, 167, 169), genfinder vi de samme elementer: mindre rum med mange beboere og domestikker, direkte adgang til en kongelig seng, og skyggefulde træer udenfor.¹⁸ Hos Ahmes [fig. 12], der blandt andet var kgl. forvalter og inspektør for “dobbeltporten” (*imy-r rwt*) er vi tilsyneladende et andet sted i en bygning, der ikke er ulig paladset i Malkata.¹⁹

Dørvogtere holder øje med hvem der går og kommer. Andre mænd fejrer guld, holder vandkrukkerne kølige, dækker bord og sidder selv og spiser. Institutionens egentlige formål afsløres utvetydigt ved, at der er direkte adgang til haremnet fra det kongelige palads. Pigerne er gået ud ad døren, forbi dørvogteren, gennem endnu en dør – og så kom de direkte ind i det kongelige sovegemak, et højloftet rum med taget eller en sengehimmel støttet af søjler udsmykket med fjerkræ (i relief snarere end *in natura*) og tre skamler. En dør giver adgang til resten af paladset, og der er fuldt af domestikker travlt beskæftiget med rengøring og borddækning. I den største sal (nederst i billedet) står kongeparrets troner – tomme.

Fig. 11 Harem i Tutus grav (fra Davies, *Rock Tombs VI*, pl. 17 og 19).

Fig. 12 Harem i Ahmes' grav (fra Davies, *Rock Tombs III*, pl. 33).

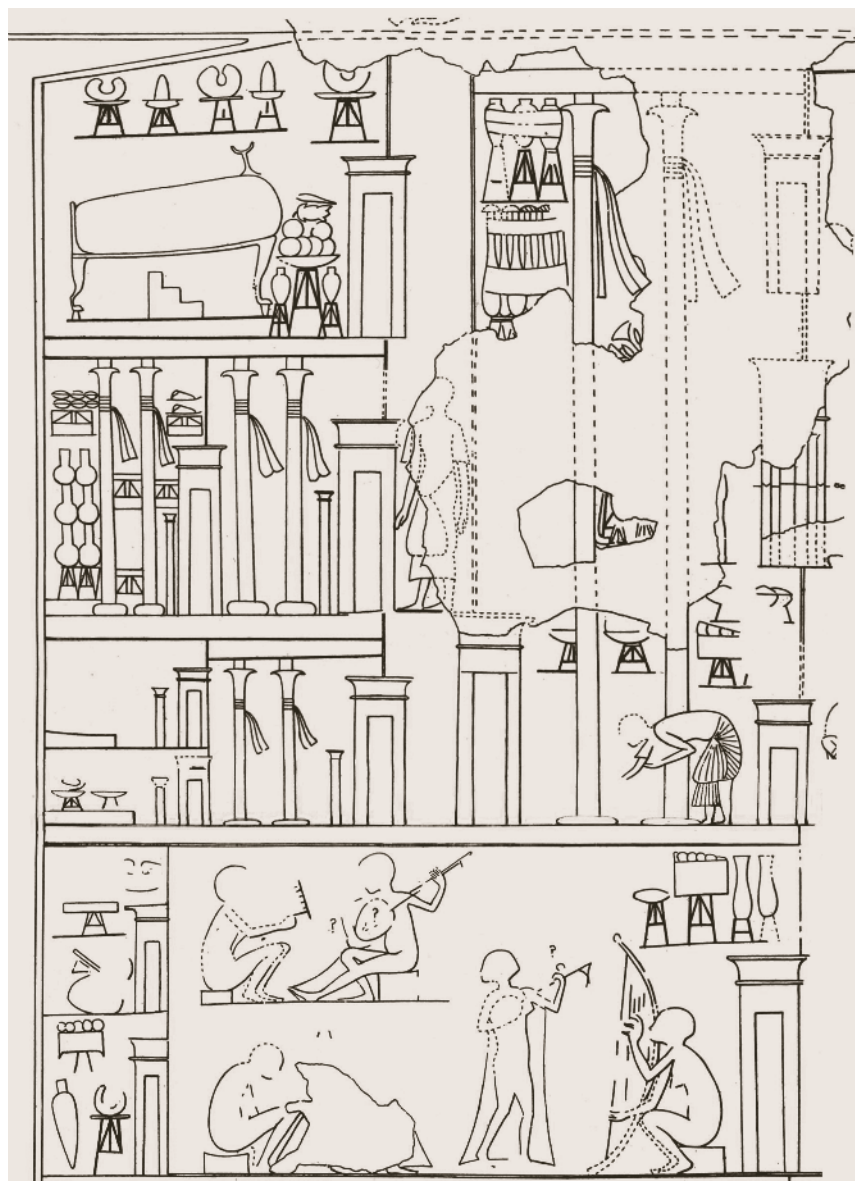

Fig. 13 Den royale seng (fra Traunecker, *BSFE* 107, 1986, fig. 11 s.36).

Det kongelige leje er det centrale [fig. 13]. Det, der er foregået her, har ikke været et privat anliggende, men et, der i princippet har været grundlaget for hele landets trivsel. At Akhenaten, og hans forfædre før ham, har delt seng med en hel stribe inden- og udenlandske kvinder har understreget hans universelle kapacitet på mere end det indlysende plan. Men den vigtigste person i dette spil var hans førstehustru, Nefertiti. Trods mange bud på hendes identitet er det ikke ganske klart, hvad denne usædvanlige kvindes baggrund var. En ægyptisk prinsesse, søster eller halvsøster til kongen? Datter af embedsmanden Ay med en ukendt kvinde? Eller kunne hun være identisk med den førømtalte Tadukhepa under et nyt, ægyptisk navn?²⁰ Ays hustru Tiy bærer ud over titlen *menat* ("amme") for Nefertiti også titlen "kongeligt ornament". De udenlandske prinsesser har haft brug for en sådan vejleder, der ikke var "amme" i gængs forstand, men snarere værge og vejleder.²¹ Rammen for dette forhold har været den gamle konges harem, der formodentlig er gået i arv til hans søn. I Akhenatens år 3, omkring syv år efter Tadukhepas ankomst til Ægypten, optræder Nefertiti som "stor kongelig gemalinde".

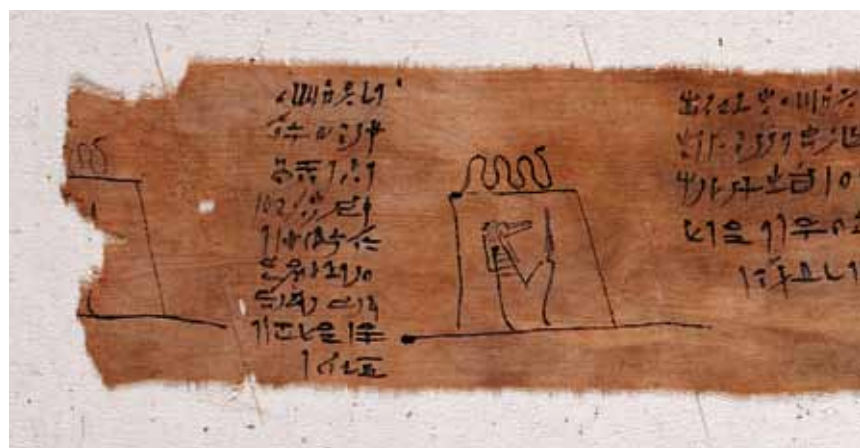
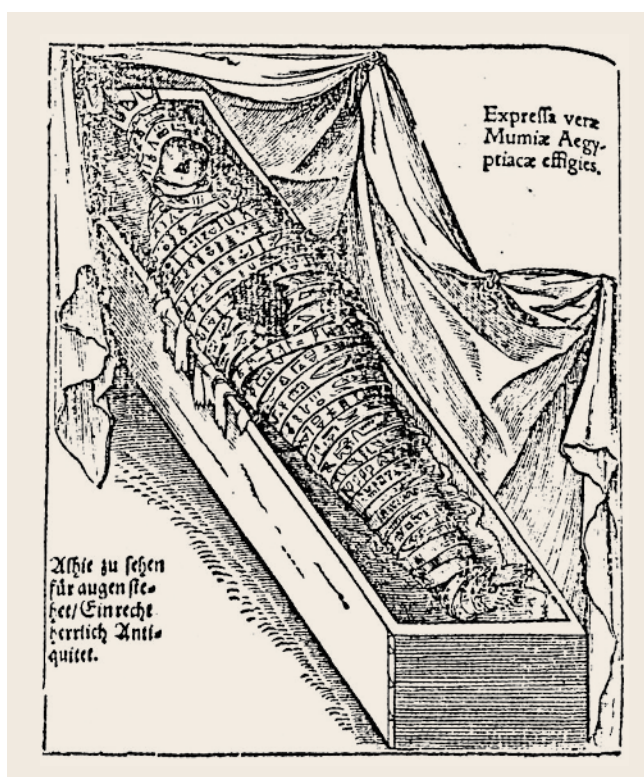
De to aktører i denne hellige forening, kongen og hans førstehustru, er hovedpersonerne i det vigtigste spil af alle: verdens skabelse. Kongen spiller rollen som det mandlige ophav til alt, solguden, og dronningen er den nødvendige kvindelige stimulans i

skikkelse af gudinden Hathor.²² Det antydes under Amenophis III og hans dronning, og selv under Akhenaten, hvor alle andre guder end Aten holdes i baggrunden i det officielle billedprogram, bærer Nefertiti ikke desto mindre Hathor-symboler såsom kohorn på hovedet og en sistrum i hånden. Vi ser kulissen, det kongelige soveværelse, og i et enkelt tilfælde ser vi endda kongeparret på vej ind eller ud, arm i arm ved siden af sengen. Herinde vil den urgamle skabelsesakt finde sin evige fornyelse.²³

NOTER

- 1 Korrespondancen er oversat fra W. Moran, *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, 1992. Betegnelsen EA+nr. henviser til nummereringen af brevene i denne bog.
- 2 Om beregninger af den tid, postgangen mellem Ægypten og Mitanni tog, se J.R. Harris, 'Amenhotpe 4.s tronfølge', *Papyrus* 25/2, 2005, s.4-11, især s.6.
- 3 Retorikken minder sært om hvad man kan høre i vore dage, f.eks. et brev til Barack Obama fra Muammar Ghaddafi, oplæst i TV 19. marts 2011, samme dag som disse linier blev skrevet.
- 4 De nyeste DNA-analyser af mumien siges at ansætte dens alder til omkring 50 år (*JAMA* 303/7, 2010, s.640), men det er notorisk vanskeligt at aldersbestemme mumier.
- 5 A. Zivie, *La tombe de Maïa, mère nourricière du roi Toutânkhamon et grande du harem*, Toulouse 2009, s.93-94 (om formen), 109-113 (om identifikationen).
- 6 Stele i Memfis *Urk.* IV.1305.
- 7 *hkrt nsw*; juniorer gik under betegnelsen *nfrwt*, se D. O'Connor, 'The king's palace at Malkata and the purpose of the royal harem' i Z. Hawass og J. Wegner (red.), *Millions of Jubilees. Fs David Silverman*, Cairo 2010, II, s.55-80, især s.60-61. Om krukkerne se G. Legrain, 'Fragments de canopes', *ASAE* 4, 1903, s.138-149; 5, 1904, s.139-141.
- 8 Davies, *The Rock Tombs III*, pl. 12, s.8.
- 9 J.R. Harris, 'Aten min fader', *Papyrus* 25/1, 2005, s.21-5.
- 10 O'Connor. 'The king's palace', især s.72. I denne artikel analyseres de fysiske levn af paladset sammenholdt med fremstillingerne i tårnet i Ramesses III's dødetempel, som på glimrende vis illustrerer konceptet.
- 11 D. O'Connor, 'City and palace in New Kingdom Egypt', *Cahier de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille* 11, 1989, s.73-87 med citatet på s.78.
- 12 O'Connor, 'City and palace', s.79-80.
- 13 B.J. Kemp, 'The Harim-palace at Medinet el-Ghurab', *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 105, 1978, s.122-133. Om Gurob Harem Palace Project se indtil videre www.gurob.org. uk og om tidligere fund W.M.F. Petrie, *Kahun, Gurob and Hawara*, London 1890.
- 14 M. J. Raven, *The Tomb of Pay and Raia at Saqqara* (Egypt Exploration Society Excavation Memoir 74), London 2005.
- 15 O'Connor, 'City and palace', s.85.
- 16 N. de G. Davies, *The Rock Tombs of El Amarna VI*, London 1908, pl. 28.
- 17 Der findes utallige billeder af musicerende kvinder i Amarna-tiden – uden tvivl de samme, der genfindes i det kongelige harem. Se L. Manniche, *Music and Musicians in Ancient Egypt*, London 1991, kap. 6.
- 18 Davies, *The Rock Tombs VI*, pl. 17 og 18.
- 19 Davies, *The Rock Tombs III*, pl. 33, cf. O'Connor, 'The king's palace', s.71.
- 20 J.R. Harris, 'Apropos Nefertiti (1): Hvem var Nefertiti?', *Papyrus* 28/1, 2008, s.12-17.
- 21 Zivie, *op. cit.* s.97 (om andre "ammer"), 107-8 (om Maïas status).
- 22 L. Manniche, 'The cultic significance of the sistrum in the Amarna period', i A. Woods, A. MacFarlane og S. Binder (red.), *Egyptian Culture and Society. Studies in Honour of Naguib Kanawati*, Cairo 2010, II, s.13-26 (lignende men ikke identisk dansk version 'Nefertiti – den smukke med de to sistrer', i F. Friberg & M. Jørgensen (red.), *Tidernes morgen. På sporet af kulturens kilder i det gamle Mellemøsten*, København 2008, s.128-137).
- 23 C. Traunecker, 'Aménophis IV et Néfertiti. Le couple royal d'après les talatates du IXe pylône de Karnak', *Bulletin de la Société française d'Égyptologie* 107, okt. 1986, s.17-44 (også anvendt i de i n.22 citerede artikler). Jf. også O'Connor, 'The king's palace'.

Mumiebind i danske samlinger

**Thomas
Christiansen**

Fig. 1

De først publicerede mumiebind (fra Kockelmann, *Untersuchungen*, s.3, fig. 1).

I det fjerde århundrede f.Kr., nærmere bestemt under det 30. dynasti, finder man for første gang lange, smalle linnedbind, beskrevet med formularer fra Dødebogen, der er viklet om mumier. Denne tradition opstår i det memfitiske område, hvorfra hovedparten af alle mumiebind stammer, og spreder sig derfra til flere steder i Nord-, Mellem- og Øvreægypten. Traditionen synes at ophøre samtidig med, at Dødebogen går ud af brug, hvilket vil sige det første århundrede f.Kr. I dag kender man til mere end 2000 linnedfragmenter af mindst 233 forskellige dødebogsmanuskripter fordelt mellem 80 samlinger i omkring 20 lande. Kun et fåtal af disse er publiceret eller beskrevet, og indtil Holger Kockelmann i 2008 udgav tobindsværket, *Untersuchungen zu den späten Totenbuch-Handschriften auf Mumienbinden*, eksisterede der intet grundlæggende studie af denne objektgruppe. De otte mumiebind, der befinder sig i danske samlinger, stammer alle fra det nordlige Ægypten og kan dateres til det fjerde eller tredje århundrede f.Kr. Kun de fire bind, der i dag befinder sig i Glyptoteket, har før været publiceret.¹ Ingen af dem er udstillet.

Den første beskrivelse af mumiebind findes i en tysk afhandling fra 1574, der omhandler brugen af mumier til lægemidler. Den indeholder til slut et kommenteret kobberstik, der viser en mumie hos en apoteker i Frankfurt, hvis linnedbind er beskrevet med fantasifulde hieroglyffer [fig.1].² Athanasius Kircher giver i sin *Oedipus Aegyptiacus* fra 1654

den første indgående beskrivelse af mumiebind, der er forsynet med tekster og billeder. Hans redegørelse har i dag ingen videnskabelig værdi, men der kan ikke herske tvivl om, at de bandager (*fasciae*), han undersøgte, indeholdt tekster og vignetter fra Dødebogen, da han taler om “syv køer klædt i hellige gevandter” (*septem boves sacro pallio vestiti*), hvilket må være en gengivelse af billedfeltet af Dødebogens kapitel 148. Den første facsimile af en hieratisk tekst på et mumiebind blev gengivet i et brev skrevet i slutningen af det 17. århundrede af en fransk konsul i Ægypten, der beskriver, hvordan han lader en mumie vikle ud i et kapucinerkloster i Memfis.³ I den første halvdel af det 19. århundrede bliver mumiebind et skattet samlerobjekt, og de finder deres vej til de fleste europæiske samlinger, deriblandt Nationalmuseet, hvis eneste mumiebind (AAa 86) blev registreret i 1853.

Glyptoteket

Mange mumiebind må være blevet beskadiget, når gravrøvere vikled mumier ud for at få fat i amuletter eller andet gravgods. Endvidere klippede antikvitethandlere hyppigt længere bind i mindre stykker for få en højere pris, hvad der gør, at et enkelt bind kan være spredt mellem flere samlinger. To af Glyptotekets mumiebind (ÆIN 889+890) [fig. 2 og 3] hører således sammen med syv andre i Victoria Museet i Uppsala og et enkelt i Musée Joseph Déchelette i Roanne. De ti bind

Fig. 3
ÆIN 890:
Dødebogen
kapitel 125
(foto Ole
Haupt).

Fig. 2 ÆIN
889: Begyn-
delsen af
Dødebogens
kapitel 146
(foto Ole
Haupt).

måler tilsammen lidt over 3½ meter og har tilhørt en kvinde ved navn Neferiu, hvis mor hed Nefersuchos. Den oprindelige længde på hendes mumiebind lader sig ikke mere fastslå, men det er muligt, at det har været betydeligt længere, da man kender til beskrevne mumiebind, der måler over 53 meter. Det ubeskrevne linned blev formentlig vævet i tempelvæverierne og derefter afleveret til værkstederne i store ruller, hvor det blev revet over i smalle stykker, inden det blev beskrevet, hvilket bindenes øvre og nedre kanter tydeligt viser.

På det ene af Neferius mumiebind (ÆIN 890) står fem linjer fra Dødebogens kapitel 125, den såkaldte negative syndsbekendelse, skrevet med en pæn, hieratisk hånd. I teksten viser den afdøde, at hun kender navnene på underverdenens guder, og denne viden sætter hende i stand til at befale dem, at de ikke skal bagtale hende overfor Osiris og hans tribunal. Det andet bind (ÆIN 889) indeholder begyndelsen på Dødebogens kapitel 146, som omhandler de dæmoner, der vogter de 21 porte, den døde skal passere for at komme til Sivmarken, *sekhret yalu*, det ægyptiske Elysium. Vignetterne, der viser de første fem dørvogtere

Fig. 4

ÆIN 887:
Begyndelsen på en
Dødebog
(foto Ole
Haupt).

Fig. 5 ÆIN 888: Dele af Dødebogens kapitel 110 og 111 (foto Ole Haupt).

siddende i deres porte under beskyttende slanger, er tegnet i en skitseagtig stil, der er meget lig de vignetter, man finder i nogle af de samtidige thebanske papyrusmanuskripter, heriblandt Tekalibes' Dødebog i Nationalmuseet (AAa1).

Begyndelsen på en Dødebog er bevaret på et tredje fragment i Glyptoteket (ÆIN 887), hvor den afdøde er vist på en stor vignette, stående i en pavillon, hvori han ofrer til Osiris, der sidder på en tronestol [fig. 4]. Bemærkelsesværdige ikonografiske detaljer er den afdødes sandaler, gæssene på offerbordet og Osiris' atef-krone. Over offerbordet står den afdødes navn og titler skrevet med hieroglyffer: "Den som guden elsker, *sem*-præsten <... > Memfis, den der udfører mundåbningsritualet, Khawahibra, født af <...>". Et fragment i Victoria Museet, der har tilhørt en Khawahibra, søn af Shesemet, hører muligvis til mumiebindet i Glyptoteket, men på fragmentet i København er moderens navn desværre gået tabt, og endvidere er der bevaret for lidt af den hieratiske tekst på det til at afgøre, om det drejer sig om den samme skriver, som producerede fragmentet i Uppsala. Scenen, hvor den afdøde ofrer til Osiris, blev lejlighedsvis brugt som indledning på Dødebogen i Ny Rige og regelmæssigt i thebanske papyrusmanuskripter fra Tredje Mellemtid, men denne tradition synes at ophøre i det sydlige Ægypten i Sen- og Ptolemæertiden, da man i denne periode udelukkende finder denne indledende vignette i manuskripter, der stammer fra det nordlige Ægypten.

På det sidste mumiebind i Glyptoteket (ÆIN 888) [fig. 5] er en del af billedfeltet til Dødebogens kapitel 110 samt teksten og vignetten til kapitel 111 bevaret. Billedfeltet fremstiller i to registre den foromtalt Sivmark. I højre side sidder to guder i hvert register. Foran parret i det nederste ser man en antilope, anbragt på et offerbord, som nu er gået tabt. I det øverste register følger herpå en fremstilling af den afdøde, Wennefer, søn af Nefersakhmet, der pløjer med et spand okser og derpå sår korn. Indskriften i halvcirklen under ploven og okserne lyder: "At pløje himlen i dens bredde." Foran den afdøde står et træ bag hvilket hieroglyffen for horisont, *akhet*, er tegnet to gange samt fire kartoucher, hvori navnene på mytologiske væsner står skrevet. I det nederste register ser man en gud, der sidder i en halvcirkel med ryggen til en trappe. Da en del af indskriften til denne scene nævner "gudernes fødested", kan der ikke herske tvivl om, at cirklen er en fremstilling af urhøjen, hvorfra guderne og verden ifølge den ægyptiske kosmologi opstod. Herefter følger to skibe, hvoraf kun det ene er bevaret, og en række indskrifter, der nævner navnene på forskellige guder og steder i underverdenen. Kapitel 111 er et af en række kapitler (107-109, 111-116) i Dødebogen, der omhandler gudernes *ba*-sjæle og deres helligsteder. På vignetten, hvor den afdøde ofrer til tre guder, ser man over den sidste gud en mørkebrun plamage. Denne misfarvning er opstået ved, at de harpikslignende substanser, der blev anvendt ved mumificeringen, er sivet ud i mumiebindet.

Det vides ikke hvornår mumiebindene blev en del af Glyptotekets ægyptiske samling, eller hvem der anskaffede dem. De er ikke nævnt i førsteudgaven af Valdemar Schmidts katalog over samlingen fra 1899, men optræder i andenudgaven fra 1908. Dette kunne tyde på, at de kom til samlingen indenfor dette tidsrum. De er formentlig alle købt på samme tid, da han er af den overbevisning, at de alle stammer fra én Dødebog.

Fig. 6 PC 678: Uidentificerbar vignet til Dødebogen.

Fig. 7 PC 783: Uidentificerbart kapitel af Dødebogen med en vignet af en *djed*-søjle yderst til højre.

Papyrus Carlsberg Samlingen

I Papyrus Carlsberg-samlingen findes en række dødebogsmanuskripter og deriblandt tre små stykker mumielinned. De blev købt af H. O. Lange under hans første rejse til Ægypten i 1899 og indgik i hans lille privatsamling af manuskripter, der siden blev overdraget til Københavns Universitet. Det første fragment (PC 678) [fig. 6] viser den afdøde, hvis navn nu er gået tabt, der ofrer til en gud. Bag guden er den afdøde vist endnu engang siddende på en stol. Det har ikke været muligt at identificere med sikkerhed, hvilket kapitel af Dødebogen, der er bevaret på fragmentet, da denne forfatter kun kender til én vignet i samtidige dødebøger, der modsvarer denne scene. Den optræder i et papyrusmanuskript, der stammer fra et thebansk værksted, hvor den illustrerer kapitel 42, men her ofrer den afdøde til tre guder og ikke en. Teksten er ikke til nogen hjælp, da den kun nævner ejerens titel, "præst for Ptah", og epitetet "sand af stemme".

Et andet fragment (PC 783) [fig. 7], hvis tekstur er meget lig det første, volder de samme problemer. I højre del ses toppen af noget, der ligner en *djed*-søjle. Dette symbol optræder som illustration til Dødebogens kapitel 129 og 156, men de få nøgleord af den knudret hieratiske tekst, som det indtil videre har været muligt for forfatteren at læse, passer ikke med teksterne til disse kapitler. Det har endnu ikke været muligt at identificere, hvorfra teksten stammer, og da vignetterne til de enkelte kapitler blev valgt med en vis vilkårlighed, kan de fire linjer stamme fra snart sagt et hvilket som helst af Dødebogens omtrent 200 kapitler. I linje tre og fire står ejerens navn og titler skrevet. Den meget beskadigede tekst skal formentlig læses: "Gudens far, den som guden elsker, *sem*-præsten, præsten for Ptah, den der vogter det store steds hemmelighed, Harimouthes". Er denne læsning korrekt, hører fragmentet formentlig sammen med et andet i Petrie-museet i London, da ejeren af dette fragment, hvor en del af den tidligere beskrevne åbningsvignet er bevaret, bærer det samme navn og de samme titler.

Fig. 8 PC 679: Del af Dødebogens kapitel 71.

På den nederste del af det sidste linnedbind i Papyrus Carlsberg-samlingen (PC 679) [fig. 8] er tre kolonner af Dødebogens kapitel 71 delvist bevaret. Den øvre halvdel er blank, og pladsen var formentlig tiltænkt en række små vignetter, der aldrig blev tegnet. Det er sandsynligt, at dette er begyndelsen på et nyt stykke linned, og at den tidligere del af teksten var skrevet på et andet, da der er et større, ubeskrevet rum foran den første kolonne, som starter med en introduktion til et nyt vers. Ved at tælle antallet af tværgående tråde, islætten, og langsgående tråde, kæden, per cm², kan man danne sig indtryk af de enkelte binds kvalitet – jo flere tråde per cm², desto højere er kvaliteten. Dette fragment har omkring 30 tværgående og 45 langsgående tråde per cm², hvilket er et højt antal. Til sammenligning har de to andre bind i Papyrus Carlsberg-samlingen omkring 10 tværgående og 15 langsgående tråde per cm². Hverken ejerens navn eller titler er bevaret, hvilket gør det meget svært at identificere videre fragmenter af denne Dødebog i andre samlinger. Kvaliteten af vævningen kan måske være en hjælp til dette, da variationen i antallet af tråde indenfor de enkelte mumiebind er ret lille. De tre bind illustrerer på bedste vis nogle af de udfordringer, som ægyptologen står overfor, når han arbejder med dette meget fragmenterede materiale.

Nationalmuseet

Det eneste mumiebind i Nationalmuseet (AAa 86) [fig. 9] blev doneret af en enke til en professor ved Københavns Universitet i 1853 sammen med et par sandaler (AAa 87), to *ushabti*-figurer af fajance (AAa 88, 87), og en *ushabti* af træ (AAa 90). På det står en kolonne tekst med syv linjer fra Dødebogens kapitel 17. Teksten består af en række spørgsmål, der bliver stillet til den afdøde om forskellige vigtige, mytologiske begivenheder, og de svar, han skal give. Fragmentet er formentlig slutningen på et længere linnedbind, da der efter teksten følger et ubeskrevet stykke. Ejerens navn skal formentlig læses Irefaaenptah, søn af Tsentaes. De samme to navne optræder på to fragmenter i Museo

Civico i Bologna, og det er derfor nærliggende, at de hører sammen med bindet i Nationalmuseet, men da de ikke er udgivet og forfatteren endnu ikke er besiddelse af billeder af materialet i Italien, lader det sig ikke afgøre, om dette er tilfældet. Fragmentet blev vist på Nationalmuseet i 1995 i forbindelse med udstillingen "Fra Faraos Klædeskab".

Tekster om de døde

De første beretninger om mumiebind fundet *in situ* stammer fra det 16. og 17. århundrede, men giver ingen nøjagtige oplysninger om, hvordan de beskrevne bind var anbragt på mumien. De første indgående beskrivelser af placeringen af teksterne stammer fra det 19. århundrede, og den bedste af disse omhandler en kvindelig mumie, Tekalibes, hvis bind blev viklet ud i Firenze i 1827. Under et udekoreret ligklæde og en skorpe af harpiks fandt man otte beskrevne mumiebind viklet om mumiens underkrop, mens resten af bindene var ubeskrevne. Efter man havde fjernet dette og endnu et lag bind samt et stort ligklæde med en fremstilling af Osiris, fandt man igen bind beskrevet med kapitler fra Dødebogen viklet om underkroppen. Derefter fulgte endnu et lag harpiks, hvorunder enkelte bind, der var placeret på ansigtet og armene, var beskrevet med offerformularer. Da ejeren af Nationalmuseets store, ptolemæiske Dødebogsmanuskript (AAa 1) bærer det samme navn, er det muligt, at dette manuskript har hørt til denne kvindes gravudstyr.

Det er ofte blevet foreslået, at mumiebind blev brugt som en erstatning for Dødebøger skrevet på papyrus ud fra den formodning, at de var billigere at producere. Dette synes en rimelig forklaring i forhold til begravelser, der udelukkende indeholder tekster skrevet på linnedbind, men kan ikke forklare den generelle praksis, da man kender til tilfælde, hvor den døde blev begravet med tekster skrevet på såvel papyrus som mumiebind. Motivationen til denne praksis skal nok snarere søges i teksternes placering tæt på liget. Det er nærliggende, at man har tænkt, at det har højnet teksternes magiske virkning, at de blev skrevet på lange linnedstrimler, der blev viklet om mumien, da mange af kapitlerne i Dødebogen netop omhandler den afdødes krop og beskyttelsen af hans lig.

YDERLIGERE LITTERATUR

E.A. Akmar, *Les bandelettes de momie du Musée Victoria à Uppsala et le Livre des Morts I-IV*, Uppsala 1932-1939.
R. Caminos, 'Fragments of the Book of the Dead on Linen and Papyrus', *Journal of Egyptian Archaeology* 56, 1970, s. 117-131.
R. Caminos, 'On Ancient Egyptian Mummy Bandages', *Orientalia* 61, 1992, s.337-353.

A. De Caluwe, *Un Livre des Morts sur bandelette de momie (Bruxelles, Musées royaux d' Art et d'Historie E. 6179)*, BAe XVIII, Bruxelles 1991.
H. Kockelmann, *Untersuchungen zu den späten Totenbuch-Handschriften auf Mumienbinden I-II*, SAT 12, Wiesbaden 2008.
S. Quirke, 'Two Books of the Dead of a Ptolemaic Psamtek', *Oudhiedkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 79, 1999, s.37-66.

Fig. 9 AAa 86: Del af Dødebogens kapitel 17.

Om denne praksis har afspejlet sig i valget af kapitler lader sig ikke afgøre ud fra det materiale, der i dag er til rådighed for forskeren. De otte bind, der er præsenteret i denne artikel, synes ikke at pege i denne retning, da ingen af dem har kroppen som tema. Ingen af de papyri, der er blevet fundet sammen med mumier indviklet i dødetekster, er udgivet, hvad der endvidere umuliggør slutninger om ligheder og forskelle mellem de to medier, når de blev anvendt ved én begravelse. Denne tingenes tilstand viser potentialet i udforskningen af brugen Dødebogen i sen- og ptolemæertiden og vigtigheden af at gøre dette materiale tilgængeligt.

NOTER

- * Forfatteren takker de tre samlinger for at have stillet deres materiale til rådighed. En udgivelse af samtlige dødebogsmanuskripter i danske samlinger er under forberedelse af Kim Ryholt og denne forfatter.
- 1 V. Schmidt, *Ny Carlsberg Glyptotek. Den Ægyptiske samling*, København 1908, s.408-409; M. Mogensen *Ny Carlsberg Glyptotek. Den Ægyptiske samling*, København 1930, s.245, pl. 79; S. Pernigotti, 'La benda di mummia con il Libro dei Morti del Museo Civico di Bologna', *Egitto e Vicino Oriente* 4, 1981, s.125-141.
- 2 Joachim Strupp von Gelnhausen, *Consens der fürnembsten, beide Alten unnd Newen Historienschreiber, auch Medicorum, von etlichen köstlichen hochnötigen frembden Artzneien/und erstlichen/Von der rechten warhafften Mumia/unnd dergleichen Materialien/im heiligen Lande/auch in Arabia und Egypten gebrauchlichen ...*, Franckfurti Moeni 1574.
- 3 S.H. Aufrère, 'Le ms. 128 de la Bibliothèque de Nîmes: un jalon dans le déchiffrement de l'écriture égyptienne' i M.-P. Foissy (red.), *Égypte & Provence. Civilisation, survivances, et „cabinet de curiositez“*, Avignon 1985, s.228. Se endvidere T. J. Pettigrew, *A History of Egyptian Mummies and an Account of the Worship and Embalming of the Sacred Animals by the Egyptians*, London 1834, s.94.

Isis-templet i Pompeji: N. Popidius Ampliatus' ægyptiske gave

**Kristian
Reinfjord**

Isis-templet i den romerske koloni Pompeji [fig. 1-2] lå sammen med mange andre bygninger allerede på stedet, inden romerne overtog det i 80 f.Kr., men det blev totalt ødelagt af et jordskælv i år 62 e.Kr. En stenblok med en indskrift over indgangen [fig. 3] fortæller, at det blev genopbygget af N. Popidius Celsinus. Da denne var mindreårig, var det dog hans far, der stod bag. Som tak for denne gave blev sønnen senere optaget i byrådet.¹ Isis-templet kan dermed bidrage til at øge vores forståelse af dynamikken i den romerske kolonis kommunalpolitik.

Romersk gaveudveksling

Tempelgaven var et resultat af en praksis, hvor byggherren, i dette tilfælde N. Popidius Ampliatus, ønskede at opnå prestige som velgører. Personer, som skænkede gaver i en offentlig kontekst, ønskede gennem disse donationer at fremhæve sig selv og høste den ære, som de medførte. Et sådant fænomen betegnes nu om dage som *euergetisme*, hvilket defineres som “at give gaver for at opnå prestige som velgører” (efter græsk *euergesia*, “velgerning”).

Det var forventet, at de rige skulle give af deres formue for at lette de fælles offentlige udgifter, og derfor blev *euergetisme* ofte udøvet af organisationer i byerne.² At undlade at deltage i denne praksis ville medføre tab af ære. De indkomne beløb blev brugt til underholdning i arenaer, til banketter eller til opførelse af offentlige bygninger. Denne artikel

Fig. 2

Model af
Isis-templet
i museet
i Napoli
(foto LM).

Fig. 1 Isis-templet i 1840'erne. Denne gouache tilhører Papyrus-redaktionsmedlem Anne Zeeberg, hvis tipoldefar, François Dumont Hansen, hjembragte den sammen med syv andre efter at have været på valsen ned gennem Europa til Italien som møbelsnedker.

omhandler et eksempel på det sidstnævnte. Motivationen bag velgørenheden er det centrale her. Euergetisme adskiller sig fra et andet romersk begreb, *liberalitas*, der er en overordnet betegnelse for velgørenhed. I tilfældet med Isis-templet drejede det sig om en målrettet gave til samfundet, hvor giveren ønskede noget specifikt igen, hvilket han, ifølge indskriften, i dette tilfælde opnåede.

Traditionen med at udveksle gaver stod stærkt i antikkens romerske samfund.³ Den dyrkedes mennesker imellem, eller fra mennesker til et fællesskab, sådan som det ses i det aktuelle eksempel fra Pompeji. Byen kom til at stå i gæld til gavegivende enkeltpersoner, som ønskede at klatre op ad den sociale rangstige eller på anden måde opnå genlydelse. Motivationen bag bygningen af Isis-templet i Pompeji tolkes af denne forfatter som netop sådant et ønske om at gøre samfundet moralsk forpligtet over for en borger, for at denne kunne opnå socialt advancement eller høste ære for familien.

Også i andre antikke samfund spillede gaveinstitutioner en væsentlig rolle. Marcel Mauss' sammen-

Fig. 3 Kopi af N. Popidius Celsinus' restaureringsindskrift over indgangen til Isis-templet (originalen er i det arkæologiske museum i Napoli) (foto Kurt Hellemsø).

N. POPIDIUS NF
CELSINUS
AEDem ISIDIS TERRAE MOTU
CONLAPSAM
A FUNDAMENTO P S RESTITUIT HUNC
DECURIONES OB LIBERALITATEM CUM
ESSET ANNORUM SEXS ORDINI SUO
GRATIS ADLEGERUNT

“N. Popidius Celsinus, søn af N., genopbyggede for egne midler (*pecunia sua*) Isis-templet fra grunden, da det var faldet sammen under et jordskælv. Som tak for hans gavmildhed optog decurionerne ham uden vederlag i deres klasse, da han var seks år.”

Dedikationsindskrifter fulgte et fast skema. Først nævnes navnet på den person (N. Popidius Celsinus), der rejste bygningen. Navnet var vigtigt, da det definerede sammenhængen mellem den navngivne og hvem der ellers var nævnt i indskriften, såsom en guddom (Isis). N. Popidius havde som “rodløs” en særlig grund til at knytte sig til denne gudinde. Dernæst følger bygningsværkets art (“Isis’ bygning” – i dette tilfælde genopbygning af et monument, der var gået til grunde ved et jordskælv) og omstændighederne (“for egen regering”). Dernæst følger begrundelsen (at optagelsen i byrådet uden vederlag var gengældelse for gaven).

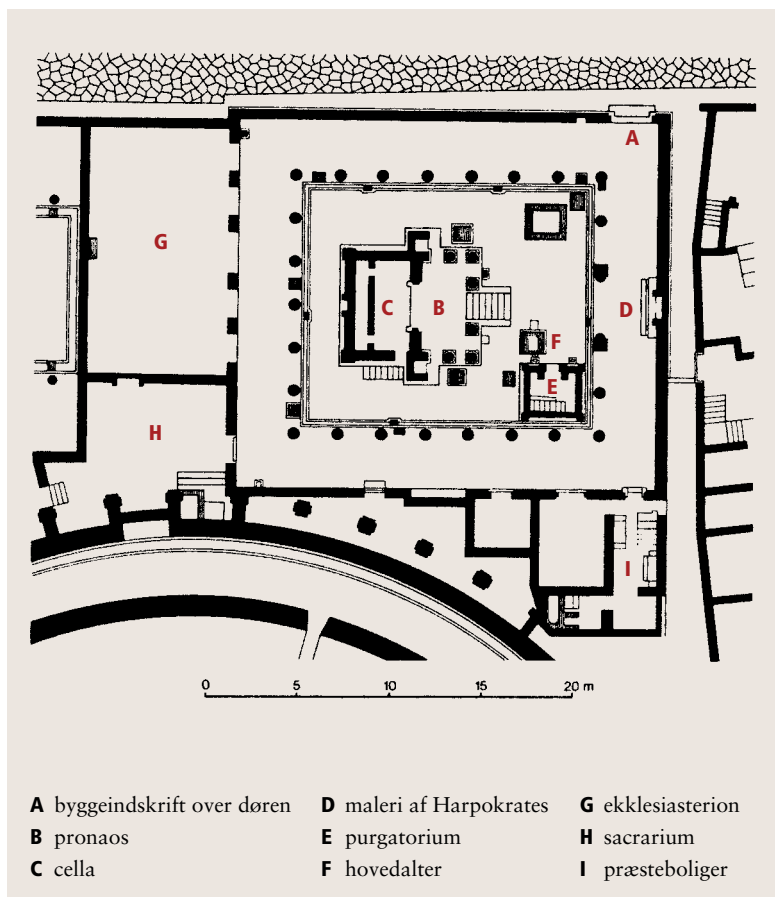

Fig. 4 Plan over Isis-templet (fra L. Richardson, *Pompeii: an Architectural History* Baltimore og London 1988, s.281).

lignende analyse af denne skik viser mange lighedstræk.⁴ Interessant er det at registrere, at det ikke er det økonomiske aspekt, som ligger til grund, men etableringen og opretholdelsen af sociale relationer. Den kommercielle, formålscentrerede vareudveksling og markedshandel kunne forekomme upersonlig og afsocialiserende, hvor gavegivningen derimod fulgte specielle regler, som begge parter var indforstået med. Udefra kunne gaveudvekslingen ses som en venskabelige handling, men systemet indebar, at gaven fordrede en modydelse, der var at betragte som obligatorisk. Gaven repræsenterede i virkeligheden en forpligtelse. Da selve denne institution var dybt forankret i samfundet, kunne en stærkere part udnytte dette og på den måde sætte andre i gældsforhold til sig.

Gavegivningsinstitutionen var et total-socialt fænomen, dvs. et som kendetegnedes ved et samspil mellem alle slags institutioner: religiøse, juridiske og moralske.⁵ I tilgift til disse kom resultatet af gavegivningen i form af materiel kultur (i dette tilfælde Isis-templet). Hvis en romer modtog en gave og

Fig. 5 Isis-templet set fra øst (foto Kurt Hellemose).

undgik at svare med en “mod-gave”, ville det føre til tab af værdighed, et stort nederlag i et samfund, hvor æren var den vigtigste kapital. “At undlade at give ville medføre risiko for at bryde etiketten – i det mindste for aristokrater – og for at tabe rang”.⁶ Pompejis byråd og fællesskab ville således sættes i et ekstremt dårligt lys, hvis ikke Popidius-familien fik en modgave til gengæld for Isis-templet.

Isis-templets arkitektur

N. Popidius Ampliatus’ gave, det genopbyggede Isis-tempel i Pompeji, ligger i den sydlige udkant af byen, umiddelbart nordøst for det store teater, kilet ind mellem et tempel for Jupiter Meilichios og den lokale brydeplads med hovedaksen gående parallelt med gaden [fig. 4].⁷ Bygningen er frontal og står på et højt podium [fig. 5-6]. Syv trin mod øst leder op til pronaos, markeret af seks korintiske søjler af mursten med kanneleret stuk på skafterne. Afstanden mellem de to midterste søjler ved indgangen er særligt bred. Bagvæggen er forsynet med to vinger, hvori der er indrettet statuenicher flankeret af ko-

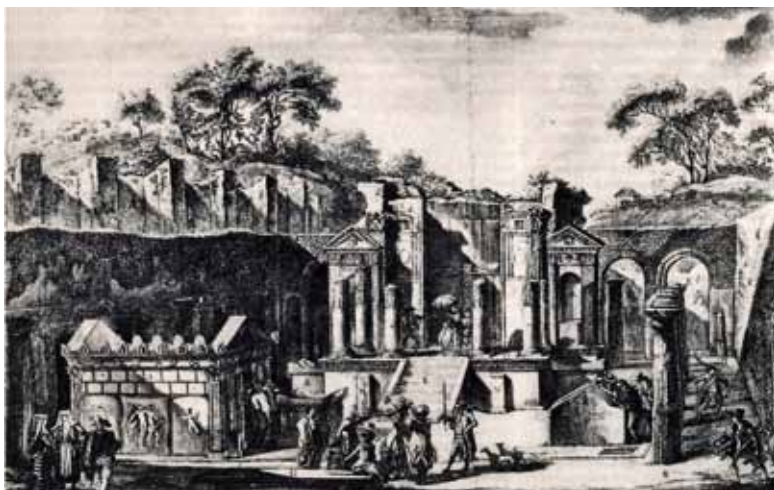

Fig. 6 Isis-templet tegnet af G.B. Piranesi (1720-1778) (fra de Caro, *Il santuario*, s.14).

Fig. 7 Isis-templet set gennem søjlegangen (foto LM).

rintiske pilastre.⁸ Et alter nedenfor synes at have relation til den sydlige niche. På podiet nedenfor den nordlige niche blev der fundet et ægte, ægyptisk relief, der oprindeligt har hørt til et tempel i Herakleopolis og ingen forbindelse har med Isis.⁹

Inde i cellaen findes langs hele bagvæggen et podium, hvorpå der står en base til et kultbillede (oprindeligt var der to). Under udgravningen fandt man dog kun en hånd af marmor. Yderligere lå der to forkullede kister med udstyr til brug i templet, blandt andet en gudfigur i bronze, et guldbæger, to bronzelysestager og to hovedskaller.¹⁰ På cellaens sydvæg findes en dør, som via en trappe med syv trin fører ned til jordniveau udenfor. På bagsiden, midt på cellaens ydervæg, findes en rundbuet niche, hvor der har stået en marmorstatue af Bacchus legende med en panter. En indskrift fortæller, at N. Popidius Ampliatus *pater* skænkede Bacchus-statuen af egne midler.¹¹

Isis-templet er omgivet af en søjlegang, som kompletterer monumentet. Den består af syv søjler på vestsiden og otte på syd- og nordsiden, alle i dorisk

stil [fig. 7]. Foran, på østsiden, er der kun seks, for en søjle på midten er udeladt for at gøre plads til indgangen. Søjlerne er af mursten og var oprindeligt pudsede, så at de som de ovenfor omtalte fremstod kannelerede.

Den åbne plads mellem tempelbygningen og søjlegangen er brolagt med tufsten. Over for indgangen til selve templet var der under en niche i 1,58 meters højde et maleri af Horus-barnet Harpokrates, der tilbedes af en præst med to kandelabre.¹² Anbragt imellem søjlerne omkring templet står der seks asymmetrisk placerede statuebaser med dedikationer. På vestsiden af sydvæggen stod f.eks. en herme af en skuespiller ved navn C. Norbanus Sorex, og her fandt man også under udgravningerne en 77 cm høj forgyldt og bemalet Venus-statue i marmor. Ud for nordvæggen stod en 109 cm høj Isis-statue, også denne bemalet og forgyldt, med en indskrift som fortæller, at den var skænket af den frigivne slave L. Caecilius Phoebus ifølge et dekret fra byrådet [fig. 8].¹³

Fig. 8 Isis-statuen og det ægyptiske relief (foto LM).

Ud over søjlegangen og selve tempelbygningen består Isis-templet af fire separate dele:

- *purgatorium*, et renselsesrum, der ligger i det åbne sydøstlige hjørne mellem templet og søjlegangen. Det er en lille bygning uden tag og med fire høje vægge [fig. 9]. Mod nord og syd er disse prydet med trekantede gavle, mens væggene i øst og vest har udsmykning langs overkanten. I nordvæggen er der en dør med bue over, som via en trappe fører ned til et lille, firkantet kammer under jorden. Dette tolkes som en tank til nilvand anvendt under ceremonierne. Foran denne bygning står templets hovedalter, hvor der blev fundet aske og knogler.

- *ekklesiasterion*, den nordligste (større) hal bag templet, rektangulær og med fem brede åbninger med buer over (ses i baggrunden på fig. 1, 2 og 6). Væggene var udsmykket med malerier (se nedenfor). Ved den nordligste af indgangene fandt man under udgravningerne rester af et marmorhovede med hårbånd, to hænder, hvoraf den højre holdt en sistrum i bronze, samt rester af fødderne.¹⁴

- *sacrarium*, den sydligste (mindre) hal bag templet. Formen er uregelmæssig, og væggene er bygget sammen med det store teaters bagmur. Også her var der vægudsmykning (se nedenfor).

- “Isis-præsternes boliger”. I kompleksets østlige ende længst mod syd ligger en gruppe på fem små rum, som omfatter et køkken og trappe, som tidligere har ført op til ikke bevarede etager.

Isis-templets vægudsmykning

Isis-templet var rigt udsmykket med vægmalerier udført i den såkaldt “fjerde stil” (62-79 e.Kr.), hvilket stemmer overens med, at bygningen i sin nuværende form dateres til Neros tid (54-68 e.Kr.). *Ekklesiasterion* var dekoreret med store, ægyptiske landskabsscener. Alle de øvrige motiver er relateret til Isis-kulten. Oftest fremstilles scener fra myten om Io, en skøn nymfe, begæret af Jupiter, der forvandlede hende til en kvie. Hans hustru, Hera, vogtede over hende, men hun slap væk og endte (i sin menneskeskikkelse) i Ægypten, hvor hun ønskes velkommen af Isis i templet i Canopus [fig. 10]. I denne bygning fandtes også fresker, som viste tilbedelsen af Osiris’ mumie i dens menneskeformede sarkofag med en fugl siddende på toppen [fig. 11]. Billederne inkluderer forskellige dyr som sfinxer, delfiner, griffe og søuhyrer, hvoraf flere stammer fra ægyptisk mytologi. *Sacrarium* havde vægudsmykning med samme ikonografiske indhold. Der findes ialt 26 vægdekorationer i Isis-templet.¹⁵ Alle motiverne er knyttet til hendes kult, men omfatter også tempelskrivere, astrologer, samt præster og præstinder med drikofre og lamper.

Etableringen af Isis-kulten i Romerriget

Udbredelsen af den ægyptiske religion til den græsk-romerske verden var begyndt i 332 f.Kr., da Alexander den Store erobrede Ægypten. Herfra bredte Isis-kulten sig ved hjælp af præster og handelsmænd til den græske verden og etablerede sig der. Isis banede sig vej i Italien og til Rom, først og fremmest i sin rolle som frugtbarhedsgudinde. Ægypten var hovedkilden til korn til den romerske befolkning, så det lå lige for at identificere Isis med korn gudinden Ceres. Det var Delos og havnebyerne Piræus i Hellas samt Puteoli (nu Pozzuoli) og Ostia i Italien, som først mødte Isis-kulten, da det var i disse byer handelen foregik og kontakten mellem de forskellige kulturer var størst.¹⁶ Isis var også sømændenes gudinde og garanterede, at handelen blev en succes.

Isis-kulten manglede i sig selv fundament i den græsk-romerske kulturkreds og appellerede derfor

Fig. 9 Purgatorium og alter
(foto Kurt Hellemose).

først og fremmest til de rodløse, som kunne identificere sig med hende. Dette ser ud til at komme til udtryk blandt de nyrige handelsmænd og de frigivne i samfundet, og det var netop tilfældet i Pompeji. De sammenlignede sig måske med Isis, fordi også hun var ny i de øvre lag af det romerske samfund. Identifikationen med Ceres og andre gudinder gjorde Isis mere tilgængelig blandt romerne. Hendes karakter var ikke på forhånd så klart defineret som de andre romerske guders. Takket være hendes relationer i forskellig sammenhæng til Osiris, Serapis og Dionysos blev hun til en gudinde, der kunne være alt for alle. Hun appellerede til forskellige mennesker af forskellige årsager og med forskellig baggrund. Kulten blev ikke indført i den græsk-romerske verden for at udkonkurrere de andre guder, men Isis blev en tillægsguddom for specielt interesserede. Isis-kulten i Ostia er et eksempel på, hvordan hun optræder og dyrkes i forhold til de andre guder, hvorimod kulten af hende i de andre romerske byer, som f.eks. Pompeji, følger sig ind i et generelt mønster. Det var antikkens hedenske polyteisme, der åbnede mulighed for alliancer mellem de rent italiske guder og guder fra Ægypten og Mellemøsten, og Isis kunne, såvidt vides, uden komplikationer holde sit indtog.

I 43 f.Kr. erklærede det andet triumvirat, at der skulle bygges et tempel for Isis og Serapis i Rom. Femten år senere forbød Augustus alle ægyptiske helligdomme i den centrale del af byen.¹⁷ Man har spekuleret over, om det skyldtes, at Markus Anto-

nius havde taget Isis til sig, da Cleopatra, der var på Antonius' side, så sig selv som en reinkarnation af denne gudinde. Oktavian (Augustus) dyrkede de "rene" romerske guder og forbød derfor dyrkelsen af Isis. Til trods for forbuddene vedblev kulten at brede sig i Rom, og efter syv år udstedte Augustus et nyt forbud mod de ægyptiske religioner, som i hele denne periode havde været praktiseret i Roms forstæder og kolonier. Isis-kulten vedblev at ekspandere og etablerede sig under Claudius også i aristokratiet og i kejserfamilien.¹⁸ En Isis-statue fra Capitol, dateret på grundlag af frisuren, som efterligner Agrippina den yngres, vidner om dette. Vigtige personer i Neros omgangskreds var optaget af Isis. Hans mentor, stoikeren Caeremon, var kender af hieroglyffer og teologien omkring Osiris. Også hans astrolog, Balbillus, var optaget af kulterne langs Nilen. I sit værk *De Clementia* hylder Seneca Nero som "hans sol i øst" med fraser, som refererer til faraoniske hymner. Alle disse mænd må have påvirket kejseren til at anerkende Isis som en guddom på linje med de andre romerske guder, eftersom han daglig var i kontakt med denne orientalske mytologi og tillod, at hans nære omgangskreds beskæftigede sig med den.

Isis i Pompeji

Isiskulten kom til Pompeji gennem en række instanser, fra Ægypten via Alexandria til Hellas og videre til Rom og Campanien (kyststrækningen ned mod

Fig. 10 Ekklesiasterion. Io modtages af Isis i Canopus. Det arkæologiske museum i Napoli (foto LM).

Napoli). I Pompeji findes adskillige eksempler på, at Isis stod stærkt i byen. Dette kan vi se i en række vægdekorationer og fund af andet udstyr knyttet til kulten. I alt er der i byen registreret 71 eksempler på vægmalerier, hvor motiverne er relateret til Isis-kulten.¹⁹ De er jævnt fordelt over hele byen, men koncentrationen er ikke uventet størst i selve Isis-templet. Her skal blot nævnes nogle andre forekomster:

Labyrintens hus: nautiske scener, hvor Isis ligesom Afrodite hersker over både land og hav

Casa dei Dioscuri: ejeren, den rige købmand P. Nigidius Vaccula, viser sin taknemmelighed mod Isis ved at rejse et alter for hende i haven

Casa di Cornelius Teges: Isis ses både i indgangspartiet og i tricliniet

Casa di Loreio Tiburtino: Isis-præster i huskapellet

Casa del Cenario: ægyptiske scener i tricliniet

Villa dei Misteri: modtagelsesrummet for enden af atrium blev udsmykket med fremstillinger i ægyptisk stil

Pompejis torv (*macellum*): scener i ægyptisk stil

Lyrespillerens hus: scener i ægyptisk stil

Fælles for fremstillingerne af Isis er, at de forekommer i fornemme huse, hvor de er centralt placeret. Tillige er der fundet en række genstande som associeres med Isis-kulten: statuer, buster og statuetter i marmor, bronze eller keramik. Af disse er ni fundet i sammenhæng med Isis-templet. Yderligere forekommer der spredte fund såsom 20 søstre (kultrangler), relieffer, vaser og udstyr i forbindelse med kulten. Yderligere findes der 20 indskrifter, som vedrører Isis-kulten i Pompeji.

Inden døre var husenes vægge bemalet med fresker for at gøre rummene større. Mytologiske landskaber var specielt populære, og blandt elementer i ægyptisk stil findes Nilscener og fremstillinger af Isis. Haven, som ser ud til at have været blandt de tidligste i Italien, var ligeledes smykket med genstande relateret til Isis.²⁰ Et godt eksempel er haven i Casa dei Cubiculi Floreali med en søjlegang, der rummer ægyptiske statuer og udstyr til brug i kulten. Det mest kendte eksempel er nok haven i Isis-præsten Loreius Tiburtinus hus. Udgravninger i hans have har påvist ni faraostatuer og ægyptiske guddomme sammen med en statue af en ibis kæmpende med en slange. Huset indeholdt også et kapel til Isis og en lang kanal kaldt Euripus, langs hvilken haven var anlagt. Disse kunstige vandløb på privat ejendom var kendt allerede på Ciceros tid, hvor han sammen med sine venner plejede at le ad sådanne "Euripus" og "Nilen" indbygget i haver (*De legibus* II, 1,2). At smykke sit hus med ægyptiske referencer har således været populært i Pompeji i flere sammenhæng.

I forhold til de andre, samtidige templer i Pompeji var Isis-templet overdådigt dekoreret. Bemalede vægge og mosaikker symboliserede luksus for romerne.²¹ Yderligere signalerer luksus rigdom, så de velhavende demonstrerede deres velstand ved at udsmykke vægge, hvad enten det var i deres private villaer eller i forbindelse med offentlig arkitektur. Ved at male på stuk opnåede man hurtigt stor effekt, som var billigere end skulptur.

Baggrunden for N. Popidius Ampliatius' gave

De politiske institutioner i Pompeji dannede rammen om magtspeilet i byen, hvor givningen af Isis-templet satsede på traditionelle romerske værdier og havde opnåelse af gunst som sit hovedmotiv til skænke en gave til det offentlige. Da de romerske kolonier først blev grundlagt, fik de deres eget, interne styre. I Pompejis tilfælde skete dette i 80 f.Kr., da hærføberen Sulla her etablerede sin veterankoloni, som kom til at vare i 159 år. Roms politiske forhold til kolonierne var passivt, hvilket førte til, at disse i en vis grad var autonome, da hovedstaden ikke havde no-

Fig. 11

Ekklesiasterion.
Ritual foran
Osiris. Det
arkæologiske
museum
i Napoli
(foto LM).

get system til administrativ kontrol over dem. Byerne blev styret af egne råd, som i Pompeji blev kaldt *ordo decurionum*.²² En ordo var et senat i miniatureformat og bestod i de fleste tilfælde af 100 valgte *decuriones* (magistrater). Pompeji havde formodentlig 80 eller 100 sådanne decuriones. Selv om det var de romerske veteraner, som grundlagde det nye styre i Pompeji, beholdt de allerede eksisterende borgere dog deres politiske indflydelse og stemmeret. De blev nu romerske borgere med samme status under loven som veteranerne.²³

Det politiske system var sådant, at en borger måtte "arbejde sig opad" i det ved først at gøre tjeneste som *aedil*, før han kunne avancere og vælges til *duovir*. Hvert femte år kunne duovirerne vælges til *duoviri iure dicundo quinquennales*,²⁴ et vigtigt og meget ærefuldt embede. Disse kunne sammenlignes med de romerske censorer og var duoviri med udvidet magt. For at blive duovir måtte en kandidat opstille til valg, og man blev valgt for et år ad gangen. *Duoviri iure dicundo quinquennales* afgjorde, hvem der var værdige til at stille op som kandidater. Kandidaterne blev offentliggjort ved opslag i god tid før valget. Alle i byen vidste derfor, hvem der stillede op til valg og var opmærksomme på, hvilken art offentlig promovering, de gav sig af med for at vinde vælgernes gunst. Optagelse i ordo'en eller at blive valgt til duovir blev anset for en af de største æresbevisninger, en pompejaner kunne opnå. Dette var forbeholdt et lille antal borgere, og

der var en række regler, som styrede optagelsen. Kandidaterne til decurion-embedet skulle være mandlige borgere, født frie. Frigivne slaver eller kvinder var ikke acceptable.²⁵

Kulten af Isis var, som det fremgår, vel etableret i Roms øvre samfundslag på det tidspunkt, hvor N. Popidius donerede sit genopbyggede tempel i Pompeji til den universelle gudinde, der kunne nå ud til alle lag af samfundet. Der hersker en etableret overbevisning om, at Isis-tilhængerne tilhørte en slags demi-monde bestående af samfundets lavere klasser såsom prostituerede, udlændinge, udstødte eller i dette tilfælde mennesker, som ønskede at klatre op ad den sociale rangstige, som N. Popidius Ampliatus gjorde det på sin søns vegne. I sin nyrestaurede stand fremstod Isis-templet som en kostelig gave til samfundet, og det fordrede en tilsvarende modgave.

N. Popidius Ampliatus' motivation til at donere et tempel i sønnens navn må have været, at han som frigiven slave ikke selv kunne få en politisk stilling. Det var vigtigt, at slægtens eftermæle blev bevaret for eftertiden, og derfor blev sønnen promoveret. Den storslåede gestus med Isis-templet synes betinget af gudindens mytologiske relationer til romersk kult og hendes stilling netop i Pompeji. Pompejanerne sammenlignede Isis med Panthea, som var alles herskerinde. Hun garanterede deres daglige brød og gav dem spirituel frelse, og hendes indtræden i Pompejis gudeverden var som sagt sket ganske

fredeligt. Det interessante her er, at Isis-kulten ser ud til også at knytte sig til de lavere samfundsklasser som for eksempel frigivne slaver eller handelsmænd. "Som frelser kunne hun [Isis] appellere, ikke bare til den rige borger, som havde skabt sin formue inden for skibsfart, men også til manden af lav byrd og den fornødrede slave". Isis var i høj grad guddom for de små i samfundet som ønskede at bryde den sociale arv.²⁶

Isis vedblev at stå i høj kurs blandt de velhavende i Pompeji, og det synes klart, at det netop er dem, N. Popidius Ampliatus ønskede at appellere til. De kunne endda være nyrige som han selv, som havde opnået sæde i ordo'en. De har kunnet identificere sig med ham og har sat pris på hans bestræbelser på yderligere at konsolidere kulten af Isis i byen.

Oversat fra norsk af Louise Alkjær

NOTER

- * Denne artikel udkom i en tidligere version i det norske ægyptologiske selskabs blad *NES-Bulletin* 2, forår 2011 (uddrag af forfatterens mastersopgave fra Oslo Universitet i 2007: *Privat bygging i offentlig kontekst. Euergetisme i Pompeii mellom republikk og keisertid*).
- 1 *Corpus Inscriptionum Latinarum* vol. X, 1, 10.846 (fremover forkortet til CIL). Tak til Peter Zeeberg for diskussion ang. denne indskrift [LM].
- 2 Veyne, Paul, *Bread and Circuses – Historical Sociology and Political Pluralism*, Penguin Books 1990, s.10.
- 3 Veyne, s.5.
- 4 Mauss, Marcel, *Gaven – Utnækslingens form og årsak i arkaiske samfunn*, Cappelen Akademisk Forlag [1923], 1995.
- 5 Mauss, s.11.
- 6 Mauss, s.81.
- 7 Overbeck, Johannes, *Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken*, Leipzig 1884/1968, s.104-110; Hoffmann, Peter, *Der Isis-tempel in Pompei* (Charibdis vol. 7), Hamburg 1993; de Caro, Stefano, *Il santuario di Iside di Pompei*, Napoli 2006. For fotografier af templet i alle tænkelige vinkler se <http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r8/8%2007%2028%20p1.htm>
- 8 *Pompeii Pitture e Mosaici* vol. VII, VIII og X. Rom 1990-2003, s.785.
- 9 Nu i det arkæologiske museum i Napoli: Overbeck, s.108; de Caro, fig. s.27; *Papyrus* 29/1, 2009, s.9-10.
- 10 Overbeck, s.107.
- 11 CIL 10.847; Overbeck s.107.
- 12 Nu i museet i Napoli: de Caro, s.91 (øverst).
- 13 CIL 10.849; Overbeck s.106.
- 14 Overbeck, s.107.
- 15 Tran Tam Tinh, V., *Essai sur le culte d'Isis à Pompèi*, Paris 1964.
- 16 Witt, R. E., *Isis in the Graeco-Roman World*, London 1971, s.48, 70-71.
- 17 Witt, s.223.
- 18 Turcan, Robert, *The Cults of the Roman Empire*. Oxford 1996, s.90.
- 19 Tran Tam Tinh, s.123-153.
- 20 Rouillet, Anne, *The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome*, Leiden 1972, s.45.
- 21 Wallace-Hadrill, A., *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, New Jersey 1994, s.149.
- 22 Castrén, Paavo, *Ordo Populusque Pompeianus – Policy and Society in Roman Pompeii* (Acta Instituti Romani Finlandiae vol. 8), Roma 1975, s.55.
- 23 Laurence, Ray, *Pompeii: Space and Society*, London 1994, s.23; Zanker, Paul, *Pompeii – Public and Private Life*, Harvard University Press 1998, s.62.
- 24 "En af to mænd til at udøve lov og ret hvert femte år (for et år ad gangen)".
- 25 For valgprocedurerne se Castrén, s.56; Mouritsen, Henrik, *Elections, Magistrates and Municipal Élite – Studies in Pompeian Epigraphy* (Analecta Romana Instituti Danici – Supplementum XV), Rom 1988, s. 28-29; Keppie, Lawrence, *Understanding Roman Inscriptions*. Baltimore 1991, s.53.
- 26 Witt, s.84.

Boganmeldelser

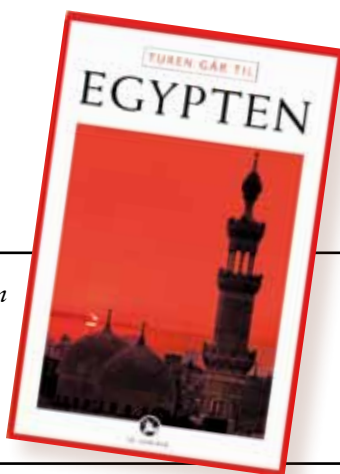
Lise Manniche

Louise Alkjær og Ivar Herlev Sørensen

Turen går til Egypten

Politikens Forlag 2011

156 sider, 160 kr.

Nu foreligger 10. udgave af *Turen går til Egypten*. Ligesom i den forrige udgave er forfatterne Louise Alkjær og Ivar Herlev Sørensen. Guiden som koncept er tidligere blevet anmeldt i *Papyrus* (20/2, 2000, s.47), så ud over at glæde sig over, at der er behov for endnu en udgave, skal det her siges, at forskellen ikke er dramatisk. Bogen har samme sideantal, det er de samme fem hovedområder, der dækkes (Cairo, Luxor, Aswan, Rødehavet, Sinai), men der er udskiftet et antal illustrationer, og der er ændret i ordvalg og petitesser, om ikke i substansen. Man kan med rette spørge: hvorfor ikke bare genoptrykke? Den eneste skelsættende ændring er s. 23, der bringer historien om Mubaraks fald ("Egyptens sidste farao" i stedet for "Landbrugsland i vækst"), og lidt omprioritering i afsnittet om det islamiske Cairo. Det smukke al-Ain Gallery i Muhandiseen med Assa Fahmy-smykker, møbler og kunsthåndværk erstatter et afsnit om "Skønhedsbehandling", og boghandelen al-Diwan på Zamalek er kommet med i stedet for skrædderen sammesteds. Man har besluttet at give Alexandria mere plads på bekostning af Dahshur, Memfis og Fayum. I Luxor er sfinxalléen med rette blevet opprioriteret, og Carters hus erstatter omtale af arkitekten Hassan Fathys projektlandsby New Gurna. Med sorg i sinde må man konstatere, at Aboudis boghandel ved siden af Old Winter Palace er ude (selv om den er blevet hængende i indekset). Til gengæld er Fair Trade-butikken bag Luxor-templet med kunsthåndværk fra kollektiver og med diskret kvindelig betjening inde.

Ang. det gamle Ægypten er der ikke de store ændringer i de områder, som Tur-bogen dækker. "Kheopsypyramidens indre" erstatter afsnittet om "Båd museet" (hvad vil man helst se??? gerne begge dele, tak!). Bogens begrænsninger består, som i den foregående udgave, i, at den koncentrerer sig om de fem områder, som førstegangsturisten formodes at have størst interesse i, og det gør den på udmærket vis, men der er ingen hjælp at hente for den, der forlader den slagne vej. Bogen kan være i en lomme og rummer ikke blot de mest nødvendige oplysninger om de primære seværdigheder, men den giver yderligere et indtryk af dagens Ægypten. Vægtningen af disse forhold udgør både Tur-bogens svaghed og dens styrke.

Nye bøger af ægyptologer ved Københavns Universitet

Ægyptologer ved CNI/TORS på Københavns Universitet udgiver videnskabelige bøger, der ikke nødvendigvis er "populære", men da *Papyrus'* læsere ikke holder sig tilbage fra at give sig i kast med den slags, skal de naturligvis nævnes her. I de seneste måneder har to værker set dagens lys.

Fredrik Hagen

New Kingdom Ostraca from the Fitzwilliam Museum, Cambridge

Brill 2011

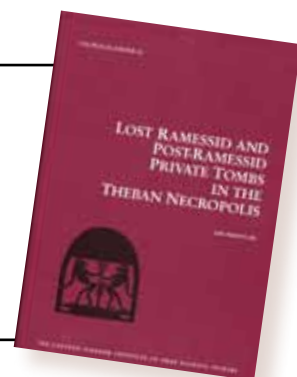

Fredrik Hagen, lektor ved TORS, har studeret ostraka i Fitzwilliam Museum i Cambridge med tekster, der dækker et bredt spektrum: visdomslitteratur, hymner, magiske og medicinske tekster, breve, skriveøvelser, administrative tekster og kopier af gravindskrifter. Mange stammer, som man kunne forvente, fra Deir el-Medina.

Lise Manniche

Lost Ramessid and Post-Ramessid Tombs from the Theban Necropolis

Museum Tusculanum Forlag 2011

Lise Manniche, ekstern lektor emeritus ved TORS, har nu afsluttet sin forskning i "forsvundne thebanske grave", dvs. grave hvis beliggenhed i nekropolen nu er ukendt, men som blev beskrevet/kopieret af rejsende i første del af 1800-tallet. Det foreliggende bind er en opfølgning på forfatterens PhD-afhandling om 18. dynasti-gravene sammesteds, publiceret i 1987. Det er et arbejde, der har stået på i mere end 25 år (dog ikke konstant!). En enkelt kommentar til publikationen kan vel tillades her i stedet for en anmeldelse, formuleret af forfatterens hårdeste kritiker, J.R. Harris: "... it presents such a nice miscellany – a surprise bag of sweets! It is going to be very useful in so many ways, and colleagues, I hope, will be suitably grateful, as well as impressed."

FUND & FORSKNING

Undervandsarkæologi i Alexandria

Ekspeditionen fra HIAMAS* under ledelse af Harry Tzalas har sammen med myndighederne for undervandsarkæologi i Alexandria foretaget en undervands-survey på resterne af det sunkne Kap Lochias/el-Silsilah (ved Chatby). Undersøgelsens hovedfokus var at løfte nogle store, arkitektoniske elementer op på land. Elementerne var lokaliseret i tidligere sæsoner, men endnu ikke ordentligt fotograferet, tegnet og studeret på land. En flydende kran på 50 ton blev brugt til det tunge arbejde med at løfte de store elementer fra havbunden.

Blandt genstandene var midterstykket fra en stor møllesten, fem trappe-trin udhugget i en blok af rød granit, et sort, ødelagt og monolitisk granitnaos, en blok fra faraonisk tid med en hieroglyfskrift og to søjlekapitæler i sort granit fra det 5. årh. Man fandt desuden tre ankre af sten fra den islamiske periode. Disse blev fragtet til laboratoriet ved Kom el-Dikka for at konserveres og studeres. De øvrige fund blev sat tilbage på havbunden i et område, der måske i fremtiden skal være en arkæologisk undervandspark.

'Digging Diary' 2010, *Egyptian Archaeology* 38, s.26.

* The Hellenic Institute of Ancient and Mediaeval Alexandrian Studies

Udgravninger ved sfinxen og daltemplet

I Giza har arkæologer under ledelse af Zahi Hawass arbejdet både øst og syd for Chefrens daltempel. Udgravningerne afslører flere og flere detaljer om områderne, hvor der tidligere er udgravet et kajanlæg. Arkæologerne har fun-

det en stor lerstensmur, som kan dateres til Tuthmosis IVs regeringstid. Muren består af to dele: den første del er 75 cm høj og løber 86 m fra nord til syd, grænsende op til den østlige side af Chefrens daltempel og sfinx-komplekset. Den anden del måler 90 cm i højden og er 46 m lang. Den befinder sig i området lige nord for daltemplet. Hawass mener, at muren er en fortsættelse af en større omkransningsmur, der er fundet nord for sfinxen, og som blev bygget af Tuthmosis IV for at beskytte sfinxen mod vind og vejr. Herudover fandt holdet endnu en lerstensmur på den østlige side af daltemplet. Hawass tror, at denne mur måske er resterne af beboelser, der har været omkring Chefrens anlæg. Her boede præster og embedsmænd, som holdt øje med aktiviteterne omkring faraos kult, der var aktiv indtil 6. dynasti, hvis ikke senere. 'Nile Currents', *Kmt* 22/1, 2011, s.8.

Zahi Hawass og Essam Shehab, der gravede ved daltemplet, har vist, at omkransningsmuren beskyttede den nordlige, sydlige og østlige side af sfinxen. De har også været i stand til at vise, hvordan muren var bygget, og hvordan murene var ført sammen. I oldtiden har muren omkranset sfinxen og daltemplet. En villa fra Amarna-tiden og et lille hus fra Tutankhamons tid blev senere bygget inden for muren. Der er også tegn på, at den østlige del af muren var prydet med 16 steler fra Tuthmosis IVs tid.

'Digging Diary' 2010, *Egyptian Archaeology* 38, s.26.

Den kongelige udsending Nakhtmins grav i Abusir

I 1993 opdagede SCA, efter at der havde været ulovlige udgravninger i gang, en klippegrav tæt på Abusir-landsbyen. Graven lå nederst på ørken-skråningen med elitegrave fra 1. og 2. dynasti. Graven tilhørte "Den kongelige udsending til alle fremmede lande, leder af de kongelige stridsvogne" Nakhtmin fra 19. dynasti, sandsynligvis Ramesses II's regeringstid. Graven ligger i et område, hvor man ellers ikke tidligere havde formodet, at der fandtes nogen grave. Heller ikke selvom den ligger tæt på de meget tidlige *sites* i udkanten af oldtidens Memfis. De begrænsede undersøgelser, som SCA foretog, viste en række bevarede grave i kalkstensklipperne, der her er af usædvanligt god kvalitet sammenlignet med den generelt miserable geologiske kvalitet i Sakkara-Abusir-området. Denne del af den memfitiske nekropol er muligvis en vigtig del af en hidtil ukendt begravelsesplads for topembedsmænd i 19. dynasti. Liggende grave fra 18. dynasti findes i Luxor, senere Amarna, men privatgravene fra 19. og 20. dynasti i Luxor tilhører lokale snarere end nationale embedsmænd. Grave fra overgangen mellem 18. og 19. dynasti befinder sig i Sydsakkara. Undersøgelser af denne nye gravgruppe giver mulighed for at opnå mere viden om den kunstneriske og arkitektoniske ændring i hovedstaden i ramessidetiden, og gravene giver desuden et signifikant indblik i ændringer i religiøs praksis på denne tid.

Nakhtmins grav består af mindst fem kamre adskilt af små korridorer. Mindst to af kamrene har malet udsmykning: religiøse scener inkl. scener fra Dødebo-

gen. Den indre gård, der hørte til graven, var oprindeligt dekoreret med relief i høj kvalitet på hvid kalkstensbeklædning. De smukt farvede relieffer er mestendels af religiøs karakter. Kalkstensbeklædningen er smadret af røvere, men arkæologerne har været i stand til at rekonstruere nogle af scenerne og væggene. Røverne havde haft held til at stjæle nogle af reliefferne, og der er altid den mulighed, at de vil dukke op på antikvitetsmarkedet om nogle år. Spor efter røverne kan ses på flere blokke, der er halvt eller helt savet over. Den udendørs søjlegård var oprindeligt helt dekoreret med fint relief udhugget på kalksten af høj kvalitet med scener, der viste både "dagligliv" og religiøse scener. Ud af det store antal løse blokke i graven er der nu kun nogle få ubetydelige tilbage i graven. Resten, ca. 80, er blevet anbragt i sikrede lagerrum.

Graven og dens dekorationer er allerede fotodokumenteret, og pt. er man i gang med en mere detaljeret, epigrafisk dokumentation. Omkring halvdelen af de blokke, der opbevares i lagerrum, er blevet kopieret. Interessant er det, at nogle af blokkene viste sig at være genbrug fra Gamle Rige-monumenter der lå i nærheden af Nakhtmins grav.

Nogle af blokkene har typisk relief fra Gamle Rige, udført i fin, lavt hævet stil. Disse blokke stammer formentlig fra en nærliggende kongelig bygning fra slutningen af 5. dynasti eller begyndelsen af 6. dynasti. For at få det fulde udbytte af Nakhtmins grav og dens dekorationer og arkitektur planlægger man at foretage grundige undersøgelser af denne nye nekropol fra 19. dynasti. Det er derfor meningen, at klipperne og de omkringliggende grave skal undersøges yderligere. På den måde kan man få forståelse for nekropolens historiske og arkæologiske vigtighed og udviklingen af Sakkara-Abusir-nekropolen. Samtidig kan man samle politiske og socio-historiske data, der har

relation til hovedstaden Memfis, som nekropolen lå over for.

K. Daoud, 'The tomb of the royal envoy Nakht-Min' i *Egyptian Archaeology* 38, Spring 2011, s.7-9.

Sakkara: hundemumier!

I begyndelsen af april 2011 fandt britiske arkæologer fra universitetet i Cardiff otte millioner hundemumier i Sakkara. Arkæologerne under ledelse af Paul Nicholson kunne dog med det samme berette, at hundekatakomberne som sådan har været kendt længe, men at de aldrig er blevet udgravet. Præcis hvornår katakomberne blev fundet, ved vi ikke, men man kendte i hvert fald til dem i 1897, da den franske arkæolog Jacques de Morgan lavede et kort over Sakkaras katakomber. Hundene er formentlig blevet ofret til Anubis. De fleste af dyrene er hunde og sjakaler, men der er også andre dyr. Arkæologerne mener, at dyrene er blevet dræbt og kort tid efter mumificeret. "Vore fund viser et andet forhold mellem mennesker og dyr, end vi ellers har forestillet os," siger udgravningslederen Paul Nicholson ifølge bt.dk. "Det er sandsynligt, at hunde er blevet opdrættet i tusindvis i specielle farme omkring hovedstaden Memfis og dræbt og mumificeret", fortsætter han.

<http://www.dr.dk/Nyheder/Udland/2011/04/09/111747.htm>

Lagt på hjemmesiden d. 9. april 2011.

LM tilføjer: Dette er naturligvis et spektakulært fund, som Paul Nicholson allerede havde luftet muligheden for i en artikel i S. Ikram, *Divine Creatures. Animal Mummies in Ancient Egypt*, Cairo 2005, s.71. Otte millioner hunde er rigtig mange, og jeg blev interesseret i, hvordan de mon var kommet frem til netop det tal. En forespørgsel til Paul Nicholson afstedkom følgende svar (2.5.2011):

"Pressen har gjort meget ud af vores vurdering af antallet af hunde, selv om vi har understreget, at det er en vurdering! Men vi nærer dog ganske stor tiltro til den. Vi kom frem til antallet gennem stikprøver i gallerierne, hvor vi observerede minimumantallet af dyr til stede i en 15 liters prøve og udarbejdede et gennemsnit af de udførte prøver. Derpå gangede vi det tal med galleriernes volumen, hvis de var fyldt op i omkring en meters højde (hvilket ligger under deres egentlige kapacitet). Vores anslag på otte millioner forudsætter, at hovedkorridoren var fyldt op i samme højde, således som det ses i andre dyrekatakomber. Så det er en vurdering, men den er baseret på en statistisk

undersøgelse af knogleprøverne. Tallet kan naturligvis stige eller falde, efterhånden som vi ser på flere prøver. Det er værd at bemærke, at grunden til, at tallet er så højt, er, at mange af dyrene er nyfødte og derfor meget små. Vi taler ikke om otte millioner voksne schæferhunde! Vi ved heller ikke, hvor længe gallerierne var i brug og derfor heller ikke, hvor mange dyr der i snit blev begravet hvert år. Forhåbentlig vil bedre oplysninger om dateringen kunne kaste lys over det.”

Mumierne er, som det ses af Nicholsons vedhæftede foto, i meget dårlig stand, og man forstår, hvorfor de skal måles i liter...

Præstenavne på ostraka

I Soknopaiou Nesos/Dime i Fayum har M. Carpasso og P. Davolis' hold udgravet på det store ptolemæiske tempelområde viet til guden Soknopaios. Udgravninger ved den østlige ydermur, som var påbegyndt i 2009, blev afsluttet. I en bunke efterladt af udgravere i 19. århundrede fandt man 150 demotiske ostraka fra romertiden. De stammer formentlig fra et tempelarkiv. Hvert ostrakon bar inskriptioner med navne på præster, der havde arbejdet i templet. Man fandt også et byzantinsk gulv, som var fremstillet af genbrugssten. Gulvet lå på et fundament af sand, der dækkede det velbevarede gulv fra romersk tid. En lille, ødelagt stele fra samme periode med en græsk indskrift og et relief forestillende Soknopaios blev fundet på gulvet. Sylvie Marchand fra IFAO foretog en keramikundersøgelse og fandt keramik fra perioder, der ikke tidligere har været bevis for på denne lokalitet. Det drejede sig om keramik fra Gamle Rige, Ny Rige og Sentiden.

'Nile Currents', *Kmt* 22/1, 2011, s.8 og 'Digging Diary' 2010, *Egyptian Archaeology* 38, s.26.

<http://www.museopapirologico.eu/snp-reports2010-eng.htm>

Kolosresterne (og LM) fotograferet i 1972.

Blokke til kolossen

Zahi Hawass, som i skrivende stund er minister i et nyoprettet ministerium, *Ministry of State for Antiquities Affairs* (MSAA) fortæller i en pressemeddelelse, at der er blevet fundet en kolossalstatue af Amenophis III ved ruinerne af hans dødetempel på Luxors vestbred. Statuen er 13 m høj og fundet i syv blokke af kvartsit. Statuen er den ene ud af et par, som flankerede dødetempels nordlige indgang, der blev ødelagt under et jordskælv i år 27 f. Kr. Blokkene er nu under restaurering, og håbet er, at man kan rejse kolossen på dens oprindelige sted. Statuens hoved er ikke blevet fundet endnu, men udgravningerne fortsætter, og man håber på at det vil dukke op.

Hawass forklarer yderligere, at statueparret faktisk blev fundet allerede i 1970'erne af Labib Habachi og den tyske ægyptolog Gerhard Haeny, men at de blev dækket til med sand igen, efter at fundet var blevet dokumenteret. Udgravningen overvåges af den ægyptiske arkæolog Abdel Ghaffar Wagdi, og han siger tillige, at hans nye hold på udgravningen også har lokaliseret en statue af Thoth i skikkelse af en bavian og en Sakhmet-statue. Den sidstnævnte er udført i sort granit og 185 cm høj.

<http://www.drhawass.com/blog/press-release-colossal-statue-amenhotep-iii-found>. Lagt på hjemmesiden 26. april 2011.

Flere af fundene ved Amenophis III's dødetempel ved Kom el-Hettan er tidligere blevet omtalt af S. Ikram. Hun fortæller bl.a., at bavianstatuen formentlig forestiller Hapi, en af de fire Horussønner, men at det også kan være en usædvanlig afbildning af Thoth. Bavianstatuen er 2,73 m høj.

'Nile Currents', *Kmt* 22/1, 2011, s.9.

En sidevej til sfinx-alléen

Udgravningerne af sfinx-alléen i Luxor fortsætter. Chef for udgravninger i Luxor, Mansour Boraik, har lokaliseret en vej, der løber øst-vest mod Nilen. Det mest interessante ved denne opdagelse er, at de 20 m vej, som arkæologerne hidtil har udgravet, består af sandsten fra stenbruddene i Gebel Silsila nord for Aswan. Vejens samlede længde er 600 m, og udover de sfinxer, der er fundet, og som bærer indskrifter fra Nektanebos Is tid, er der også fundet genstande fra romersk periode, herunder en oliepresse og keramik. 'Nile Currents', *Kmt* 22/1, 2011, s.9. Om processionsvejene se også *Papyrus* 30/1, s.14-27.

Kolossalstatuen af Amenophis III og Teje i museet i Cairo (foto LM).

Luxor: Flere fragmenter til Amenophis III og Teje

Daværende kulturminister Farouk Hosni annoncerede i begyndelsen af januar, at arkæologer under ledelse af Zahi Hawass under udgravninger ved Medinet Habu havde fundet seks statuefragmenter. Fragmenterne hører til den enorme dobbeltstatue af det siddende par Amenophis III og dronning Teje, som befinder sig i Det Ægyptiske Museum i Cairo (den store sal i stueetagen). Blandt de nyfundne fragmenter er der stykker af faraos *nemes*-hovedklæde, hans bryst, hans ben og hans hovedbeklædning. Tillige fandt man fragmenter af Tejes paryk, arm, fingre og fod. Fragmenterne er lige nu ved at blive konserveret, men det er meningen, at de skal placeres på de korrekte steder på statuen på museet. Selve statuen blev fundet af Mariette i 1889, og herefter restaurerede et hold italienere statuen med nye stenstykker. Udgravningerne ved Medinet Habu blev foretaget i forbindelse med et projekt, der skulle sænke grundvandet på Luxors vestbred, forklarer arkæolog Abdel Ghaffar Wagdi, der er ansvarlig for udgravningen.

<http://www.drhawass.com/blog/press-release-pieces-amenhotep-iii-and-tiye-statue-found>. Lagt på hjemmesiden 11. januar 2011.

Mystiske masker i Hierakonpolis

Der var flere gode grunde til at undersøge området omkring grav 16 (HK6) i Hierakonpolis igen i 2010-sæsonen. Bl.a. for at lede efter manglende stumper til de to keramikmasker, særligt den mindste, lidt katteagtige eller "feminine" maske. Siden maskerne blev udgravet i 1999, er der fundet fragmenter til i hvert fald seks yderligere masker over hele begravelsespladsen. Utallige stumper af ører, øjne og overkanter vidner om deres eksistens. Hage/skægfragmenter har på den anden side glimret ved deres fravær. Med kun ét komplet ansigt var det ikke muligt at begynde at gætte på, hvorledes de andre har set ud. Siden de fleste fragmenter af den lille maske blev fundet i nærheden af grav 20, blev der holdt et vågent øje med om der skulle dukke mere op der, og arkæologerne blev da også endelig belønnet, da man fandt den vigtige, spidse hage, eller, mere præcist, skægget. Derfor kan man nu bekræfte at begge masker forestiller mænd, og at

deres kæbelinjer styrker betydningen af skæg som en markør for social eller guddommelig status. Dette betyder ikke nødvendigvis, at kvinder ikke kunne udstyres med særlige eller individuelle masker, men hagerne mangler. En 11 år lang søgen er nu fuldstændt med to næsten komplette og næsten overjordiske ansigter at undre sig over, mens andre velbevarede hemmeligheder fra HK6 kommer op til overfladen. *Nekhen News*, vol. 22, 2010, s.5.

Nekhen-øl

Hierakonpolis-holdet og folkene bag *Nekhen News* har haft held med at dyrke emmerhvede (*Triticum dicoccum*). Det begyndte med kun 25 korn, som blev hjulpet på vej af gartnerne i Chicago House, og for første gang, siden romerne udskiftede emmerhvede med almindelig hvede, dyrkes denne traditionelle afgrøde igen i Ægypten. Holdet håber, at de med udgangen af 2011-sæsonen har nok emmer til at begynde deres eksperiment med at producere den autentiske Nekhen-øl på den gode, gammeldags facon. I videnskabens navn, naturligvis. *Nekhen News*, vol. 22, 2010 s. 21.

Gratis publikationer

Det er ingen nyhed, men Oriental Institute har siden 2004 lagt mange af deres videnskabelige publikationer online. Via instituttets hjemmeside kan man gratis downloade de publikationer, der har interesse, som pdf-filer. Her er ikke blot tale om et udsnit af publikationen, det er hele værket, man kan få! Nogle af publikationerne er meget store, og der kræves god computerkraft og -plads for at få dem ned på harddisken, men også de små *News and Notes*-publikationer kan hentes. Gratis-princippet gælder også de nyeste publikationer f.eks. OIP (Oriental Institute Publications) vol. 136, Medinet Habu IX fra 2009 og OIP vol. 133, Baked Clay Figurines and Votive Beds from Medinet Habu af Emily Teeter fra 2010. Søg selv på <http://oi.uchicago.edu/research/pubs/catalog/>.

På Archive-hjemmesiden kan man finde tusindvis af bøger til gratis download. F.eks. mange af British School of Archaeology's publikationer, bl.a. W. M. F. Petries. Søg på <http://www.archive.org/>. Der er en del "støj" på siden, men der gemmer sig mange, gode downloads, man skal bare søge rigtigt efter dem.

Medinet Madi-templet (foto LM).

Det nye ministerium, hvor Zahi Hawass er Minister of State for Antiquities Affairs, har endnu ikke fået sin egen hjemmeside, og SCA-hjemmesiden synes ikke at være blevet opdateret for nylig. De følgende oplysninger kan derfor ikke efterprøves.

Seværdigheder

Medinet Madi

Noglet fjernere fra alfarvej er også templet i Medinet Madi i ørkenen vest for Fayum blevet åbnet med indvielsen af et "visitors' centre" og en "ecolodge" i nubisk stil, der skulle gøre besøget mere behageligt. DÆS-rejsende har dog besøgt stedet to gange (1997 og 2008), men det har ikke været uden en vis modstand fra den obligatoriske politieskorte. Nu burde dette problem være ryddet af vejen. Universitetet i Pisa har gravet på stedet siden 1978, og i den seneste tid er en stor mængde af det til stadighed akkumulerende sand blevet fjernet. Templet består af en kerne af rum, anlagt i 12. dynasti, der i romertiden blev ganske pakket ind i nyt byggeri. Stenen er en smuk, honninggylden kalksten, ikke den rosabrune sandsten, vi ellers er vant til at se i tempelbyggeri.

alahramonline 5.5 2011 og www.drhawass.com 10.5 2011.

Sydsakkara

Fra og med 23. maj vil hele syv af gravene i Sydsakkara være tilgængelige for "almindelige" turister: Horemheb (Tut-

ankhamons general, senere selv konge med ny grav i Kongernes Dal) og Maya (Tutankhamons skatmester). Den førstnævnte er særdeles seværdig pga. sin fine reliefudsmykning (med afstøbninger af de mange fragmenter, der findes i forskellige museer). Den sidstnævnte er usædvanlig pga. af sit udsmykkede gravkammer. Dette skulle være flyttet højere op til et lettere tilgængeligt sted, men det forlyder ikke, om også det nu kan besøges.

Derudover drejer det sig om følgende: Meryneith (forvalter i Aten-templet; Ptahemwiya (vgl. kopbærer under Akhenaten og Tutankhamon); Tia (skatmester under Ramesses II); Pay (haremsforvalter under Tutankhamon); og hans søn Raia (soldat og haremsforvalter), der udbyggede faderens grav.

På DÆS-turen til september vil disse nye muligheder naturligvis blive udforsket! Læs mere om gravene på <http://www.saqqara.nl/excavations/tombs> Hawass pressemeddelelse 22.5 2011 <http://www.drhawass.com/blog/7-new-kingdom-tombs-be-opened-saqqara> citeret af EEF 24.5 2011. [LM]

Kleopatras verden på Glyptoteket

Kleopatra VII, de mennesker, der omgav hende, og historien der gik forud for hendes regeringstid og spektakulære fald, præsenteres i Glyptoteket fra d. 28. april 2011. Udstillingen er delt op i flere afdelinger, der præsenterer forhistorien med Alexander d. Store, det ptolemæiske dynasti, Kleopatras egen tid og slutteligt livet i romerriget under og efter Kleopatras død. Den flotte, store sal 31, der normalt huser nyere dansk skulptur, er til lejligheden blevet malet i en smuk blå farve, der står godt til de mange genstande. En del af genstandene er Glyptotekets egne, men mange af dem befinder sig til daglig på magasin og har ikke været udstillet længe. Blandt de genstande, der ikke normalt står i museets sale, er der f.eks. en sfinx, to af museets malede mumieportrætter, mumiemasker og steler. Den største attraktion er imidlertid det meget fine hoved af en kvinde, der formentlig er Kleopatra VII. Hovedet er udlånt fra British Museum. Kleopatras mænd, Julius Cæsar og Marcus Antonius er naturligvis også repræsenteret.

Fra Kleopatra-udstillingen (foto LM).

Statuen af Ramesses II i Wadi es-Sebua (foto LM).

Cæsar-busten er Glyptotekets, mens busten af Marcus Antonius er udlånt fra Kingston Lacy i Dorset. På udstillingen er der tillige udlån fra Nationalmuseet. Udstillingen varer til d. 7. august 2011. <http://www.glyptoteket.dk/kleopatra>

The Grand Egyptian Museum

vil blive indviet 15. marts 2015. Museet ligger på vejen mod Alexandria kort efter pyramiderne i Giza, indtil nu vogtet af Ramesses II i ensom majestæt i form af den kolossalstatue, der tidligere stod på stationspladsen. Laboratorierne er allerede taget i brug, og projektet går nu ind i sin endelige fase. Regningen vil blive på \$550 millioner og det forventede besøgstal på 8 millioner to år efter åbningen. *Almasry Alyoum* 4.5 2011. [LM]

National Museum of Egyptian Civilisation

åbner efter de sidste bulletiner i 2012. Museet ligger i al-Fustat (Old Cairo). Museet præsenterer den ægyptiske kultur i sin helhed fra forhistorien til nutiden.

Det vil yderligere rumme et center for papyrusstudier og i haven et teater til diverse aktiviteter. Ud over 150.000 genstande vil museet også huse en falden statue fra Ramesses II's nubiske tempel i Wadi es-Sebua (ikke hele templet, som pressemeddelelsen siger) og samlingen af kongelige mumier. *Abram online* 30.4.2011. [LM]

Fornem pris til Neues Museum

Det ægyptiske musum i Berlin, kendt under navnet Neues Museum, har netop vundet Europas mest prestigefulde pris. Arkitekten David Chipperfield, der genopbyggede museet med mange af de originale levn inkorporeret, har modtaget Mies van der Rohe-prisen. I begrundelsen hed det blandt andet: "David Chipperfields projekt er et vigtigt statement om, hvordan samtidsarkitektur kan bidrage til genbrugen af vores historiske arv ved at forbedre dens funktionelle kvaliteter og introducere fremragende nye, arkitektoniske elementer til museumsformål." *Politiken* 13.4 2011. [LM]

PAPYRUS

31. årgang nr. 1 2011

Mykerinos' triader

Johnny Barth

Haremsliv i slutningen af

18. dynasti

Lise Manniche

Mumiebind i danske samlinger

Thomas Christiansen

Isis-templet i Pompeji:

N. Popidius Ampliatus'

ægyptiske gave

Kristian Reinfjord

Boganmeldelser

Siden Sidst

